

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 1(49)

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 0320-3077

Online ISSN 2616-7522

UKRAINIAN LINGUISTICS

Interagency
scientific
journal

Founded in 1973

Volume 1(49)

Вміщені дослідження з актуальних проблем соціолінгвістики, лексикології, лінгвопоетики, комунікативного синтаксису, конструкційної граматики, комп'ютерної лінгвістики.
Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
Л. М. Костич, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.);
І. М. Арібжанова, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
Ф. С. Бацевич, д-р філол. наук, проф.;
Ю. Бестерс-Дільгер, д-р габлітований, проф. (Фрайбург, Німеччина);
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.;
Н. П. Дарчук, д-р філол. наук, проф.;
Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.;
О. М. Зубань, канд. філол. наук, доц.;
С. Я. Ермоленко, д-р філол. наук, проф.;
І. В. Козленко, канд. філол. наук, доц.
І. В. Кононенко, д-р філол. наук, проф. (Варшава, Польща);
М. Мозер, д-р габлітований, проф. (Відень, Австрія);
В. М. Мокієнко, д-р філол. наук, проф. (Санкт-Петербург, Росія);
Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.;
О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.;
М. І. Степаненко, д-р філол. наук, проф.
С. Темчинас, д-р габлітований, проф. (Вільнюс, Литва);
С. М. Шевель, канд. філол. наук, асист.

**Адреса
редколегії**

Інститут філології,
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, Україна, 01601,
☎ (38044) 239 33 49

Затверджено

вченою радою Інституту філології
28.05.2019 року (протокол № 10)

Зареєстровано

Міністерством інформації України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 3745 від 25.03.99

Постановою президії ВАК України
від 14.04.2010, пр. № 1-05/3

Наказ МОН України від 06.03.2015 № 261

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43),
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, Україна, 01601,
☎ (38044) 239 33 22; факс 239 31 28

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Наукові погляди авторів та членів редколегії можуть не збігатися.

This volume contains researches on topical issues of the sociolinguistics, lexicology, linguopoetic, communicative syntax, cognitive linguistics, computer linguistics.

It is intended for lecturers, researchers, teachers and students.

**EDITORIAL
BOARD**

A. Moisiienko, Doctor of Philology, Prof. (chief editor);
L. Kostych, Candidate of Philology, Doc. (managing editor);
I. Arizbhanova, Candidate of Philology, Doc. (executive secretary);
O. Bas-Kononenko, Candidate of Philology, Doc.;
F. Batsevych, Doctor of Philology, Prof.;
Yu. Besters-Dilger, Dr Hab, Prof. (Freiburg, Germany);
P. Bilousenko, Doctor of Philology, Prof.;
L. Hnatiuk, Doctor of Philology, Prof.;
N. Darchuk, Doctor of Philology, Prof.;
A. Zahnitko, Doctor of Philology, Prof.;
O. Zuban, Candidate of Philology, Doc.;
S. Yermolenko, Doctor of Philology, Prof.;
I. Kozlenko, Candidate of Philology, Doc.;
I. Kononenko, Doctor of Philology, Prof. (Warsaw, Poland);
M. Mozer, Dr Hab, Prof. (Vienna, Austria);
V. Mokiyenko, Doctor of Philology, Prof. (Saint Petersburg, Russia);
Yu. Mosenkis, Doctor of Philology, Prof.;
O. Snitko, Doctor of Philology, Prof.;
M. Stepanenko, Doctor of Philology, Prof.
S. Temčinas, Dr Hab, Prof. (Vilnius, Lithuania);
S. Shevel, Candidate of Philology, Assist.

**Editorial board
address**

Institute of Philology,
14 Taras Shevchenko blvd, Kyiv 01601, Ukraine,
☎ (38044) 239 34 49

**Recommended
by**

Academic Board of Institute of Philology
28 May 2019 (protocol № 10)

Registered by

Ministry of Information of Ukraine.
State registration certificate
Series KV № 3745 (25 Mar 1999)

Resolution of the Presidium of HAC of Ukraine
14 Apr 2010 (protocol № 1-05/3)

**Founder
and editor**

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Publishing house "Kyiv University"
The certificate is added to state registry
ДК № 1103 (31 Oct 2002)

**Publisher
address**

Publishing house "Kyiv University" (off. 43),
14 Taras Shevchenko blvd, Kyiv 01601, Ukraine,
☎ (38044) 239 32 22; fax 239 31 28

Authors of published materials are fully responsible for gathering and preciseness of published facts, quotations, economical and statistical data, proper nouns and other data. The editorial board reserves the right to shorten and edit their materials. The scientific views of authors and members of editorial board may differ.

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).5-8](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).5-8)

З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ЛІДІЇ ГНАТЮК

Нині ми святкуємо славний ювілей нашої колеги, професора, доктора філологічних наук Гнатюк Лідії Павлівни.

Круглі дати – це привід підбити підсумки, окреслити здобутки й досягнення, трохи порефлексувати й зробити перспекцію – а що там у майбутньому. У Лідії Павлівни підсумків набереться на кілька ювілеїв, рефлексії дуже глибокі, бо такою є її духовна організація. І, певна річ, є чого жадати й про що мріяти, бо енергії й оптимізму в неї – як і тоді, коли починала свої трудові шляхи.

Народилася 10. 05. 1959 р. у м. Тростянець на Сумщині.

Велика родина, інтелігентні й люблячі батьки – це та сімейна атмосфера, яка сформувала якості, що стали нині основою її педагогічного хисту й успіху.

1981 р. Лідія Павлівна, тоді ще – просто Ліда, закінчила філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, здобула кваліфікацію “Філолог. Викладач української мови та літератури”.

Упродовж кількох років працювала в середній школі м. Боярки й водночас, навчаючись в аспірантурі при кафедрі української мови, писала кандидатську з історії української літературної мови. Так гартувався характер, бо поєднувати щоденну працю у шкільному класі й інтенсивну роботу в бібліотечних залах – це вам не розваги. Як кажуть, досвід за плечима не носить: стійкий інтерес до шкільної дидактики й зібрані за роки практичні матеріали лягли в основу популярного посібника “Українська мова. Теорія, завдання, тести”, що став своєрідним бестселером, витримавши кілька видань (укладений у співавторстві з О.В. Бас-Кононенко).

1989 р. захистила кандидатську дисертацію “Наукова термінологія у творах Г. С. Сковороди”, і з того року її творча дорога нерозривно пов’язується з філологічним факультетом Київського університету.

Новий етап у житті Лідії Павлівни розпочинається з 1993–94 рр., коли вона як лауреат Міжнародної стипендії імені Й. Г. Гердера Фонду А. Тьопфера (Німеччина) вдосконалювала знання німецької мови та слухала мовознавчі курси у Віденському університеті. Відтоді Європа – у серці, а творчий розвій і пошукова думка – у європейській славистиці. Європейським університетам пощастило мати такого висококваліфікованого лектора з української мови: 1996 р. викладала в Кільському університеті (Німеччина), у 1998, 1999, 2000 рр. – у Віденському (Австрія).

Водночас вона продовжувала осягати й осмислювати життя, філософію, мовну культуру і творчість Григорія Сковороди. Підсумком наполегливих пошуків і копіткого *сродного* *труду* стало видання грандіозної монографії “Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції” (Київ, 2010 р.) і захист докторської дисертації “Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції” (2011). Дослідження Лідії Павлівни набуло гідного резонансу у славистичних колах: рецензії опублікували шановані українські вчені, як-от: В. Франчук, Г. Півторак, А. Даниленко, Б. Галас, П. Білоусенко й С. Сабліна. Неспростовною натепер є думка академіка Григорія Півторака про те, що

після опублікування праці Л. Гнатюк усі попередні студії, присвячені мові Григорія Сковороди, певною мірою втрачають свою наукову вагу і їм відводиться лише історіографічна роль.

Наукові інтереси Лідії Павлівни охоплюють широке коло питань: від етимології окремих слів (*кава, накладанець*) до рецепції понять *мовна свідомість* і *мовна картина світу*, це також загальні проблеми історії української мови й конкретика викладання курсу старослов'янської мови, церковнослов'янська традиція й мова Тараса Шевченка. У науковому доробку – статті в українській і європейській періодиці, розділи в колективних монографіях й академічній “Історії української літератури”, що разом становить понад 100 (!) публікацій.

У характері Лідії Павлівни гармонійно поєдналися висока інтелігентність і сильний характер, уміння толерувати думку інших і відстоювати власну позицію, бути виразним лідером і плідно кооперувати. Незаперечним є її хист до переговорів і дипломатії та вміння переконувати, бо ґрунт для цього – порядність і доброзичливе ставлення до всіх довколишніх.

Ці якості особливо знадобилися тоді, коли упродовж 2004–2016 рр. вона виконувала обов'язки вченого секретаря спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Десятки дисертантів відчували її високий професіоналізм, упевнену руку майстра, прихильне ставлення і надійність у непростих перипетіях підготовки публічного захисту та його перебігу.

Педагогічний хист і здатність запалити до праці особливо відчували вдячні учні Лідії Павлівни, адже під її керівництвом захищено три кандидатські та дві докторські дисертації. Магістерських же досліджень, виконаних під її крилом – не злічити!

Із 2016 р. Лідія Гнатюк – член робочої групи Національної правописної комісії. Її професійну думку враховують у найвищих кваліфікаційних органах – спеціалізованих радах із захисту дисертацій Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка та Інституту української мови НАН України. Вона є членом Міжнародної комісії з проблем слов'янських літературних мов, акредитованої при Міжнародному комітеті славистів, членом ред-

колегій наукових журналів “Українське мовознавство”, “Мова і суспільство” (Львівський національний університет імені Івана Франка), часопису кафедри україністики Варшавського університету “*Studia Ucrainica Varsoviensia*” (Республіка Польща).

Ім’я професора Лідії Гнатюк відоме не лише науковій і навчальній аудиторії. Завдяки її виступам на Українському радіо (канал “Культура”, передача “Слово”), слухачі – пошанувачі історії української мови – пізнають глибинні джерела рідного слова.

Внесок Лідії Гнатюк у розбудову української гуманітаристики поціновано Почесною грамотою Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України (2000), Подякою Київського міського голови (2007), Почесною грамотою Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2009), Подякою Ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2014), Подякою Міністерства освіти та науки України (2017).

Ми, колектив кафедри української мови та прикладної лінгвістики, пишаємося й тішимося з того, що в наших лавах є Лідія Павлівна Гнатюк, бо чимало серед нас її колишніх студентів, а всі ми – її друзі й щирі прихильники.

Дорога Лідіє Павлівно, віншуємо Вас із ювілеєм, з роси й води Вам! Зичимо щасливого довголіття, родинного щастя, дальшого наукового поступу, здійснення мрій. Хай Господь благословляє Вас щедротами. І далі відкривайте істину в людях і в мові. Бо через пізнання істини, як сказав наш мудрець і нахненник Г. Сковорода, у людину ввійде сонце.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 81'272

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).9-31](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).9-31)

Богдан Ажнюк, д-р філол., наук, проф.
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

МОВНА ПОЛІТИКА: ЄВРОПЕЙСЬКІ КРИТЕРІЇ І УКРАЇНА

Джерельним матеріалом, на підставі якого можна робити узагальнення щодо принципових положень, якими керуються європейські держави у мовній політиці є: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є правовими інструментами Ради Європи, насамперед Європейська хартія регіональних або міноритарних мов та Рамкова конвенція про захист національних меншин (схвалена Радою Європи й ратифікована Україною в 1997 р.); 3) документи рекомендаційного характеру, що віддзеркалюють погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку, зокрема, “Загальна декларація мовних прав”, прийнята в 1996 р. на заключному засіданні “Всесвітнього конгресу з мовних прав” і схвалена ЮНЕСКО, “Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин” (1998) і т. ін.; 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання мовної хартії та експертні висновки про мовне законодавство окремих держав, які надаються різними європейськими установами й комісіями, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін. 5) наукові публікації з проблем мовної політики і мовного планування. Аналіз цих матеріалів дає підстави сформулювати основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність із достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав. Підтримання балансу між об’єднавчою роллю державної мови, з одного боку, і задоволенням мовних потреб етномовних меншин, із другого, відповідає засадам лінгвістичної екології, яка пропонує теоретичне обґрунтування і практичне рекомендації для налагодження безконфліктних міжмовних стосунків на тривалій основі.

Ключові слова: мовна політика, державна мова, регіональна мова, міноритарна мова, мовні права, загрожена мова, мовне розмаїття, екологія мови.

Мовна політика рідко викликає аплодисменти. Найчастіше вона зазнає критики. Справедливої і несправедливої, здебільшого суб’єктивної. Часто суб’єктивізм критики є колективним – його носієм може бути національна меншина, може бути навіть сусідня держава в особі її офіційних представників.

Мовну політику зазвичай розуміють як заходи, здійснювані державою через систему органів законодавчої виконавчої та судової влади щодо збереження або зміни мовної ситуації в країні, перерозподілу сфер функціонування мов, захисту загрожених мов, впливу на розвиток мовної системи і її підсистем [Брицин : 375–378; Словарь :265]. Мовна політика може бути більш або менш централізована, більш або менш всеохопна, більш або менш координована, більш або менш здійснювана державною владою [Fishman : 82]. Держава виступає основним суб'єктом мовної політики. Одним із найважливіших її завдань є контроль за конфліктогенним потенціалом стосунків між мовними спільнотами в країні або в певному регіоні. За певних соціально-політичних обставин важливими суб'єктами мовної політики можуть бути неурядові організації, церква, міжнародні структури (див.: [Ricento : 212]).

Україна успадкувала постколоніальну мовну ситуацію: співвідношення носіїв української та російської мов не відповідає співвідношенню етнічних українців і росіян. Колонізатори перетворили українську мову в допоміжний засіб комунікації, чим порушили її природний функціональний стан. Модель стосунків між російською й українською мовами формувалася владою так, щоб вони сприймалися в суспільстві не як стосунки між двома мовами, а як стосунки між мовою й діалектом. Влада цілеспрямовано стимулювала наближення елементів української мовної субстанції до російської. Це відбувалося на різних структурних рівнях мовної системи: у правописі, орфоєпії, граматиці, лексиконі, лінгвостилістиці.

Визначальним для мовної політики в Україні кінця ХХ – початку ХІХ ст. став законодавчий акт, прийнятий ще до проголошення державної незалежності (28 жовтня 1989 р.), – закон “Про мови в Українській РСР”, який залишався чинним до 2012 р. і виявився найбільш дієвим захисником мовних прав державотворчої нації. Парадоксально, що вирішальну роль у прийнятті цього закону відіграли депутати, виховані радянськими реаліями й радянською ідеологією. Наріжним каменем мовного законодавства в Україні стала 10-та стаття Конституції України, схваленої Верховною Радою України за часів перебування на посаді Президента України Леоніда Кучми. Характер-

но, що на початку політичної кар'єри його позиції з мовного питання були орієнтовані не на загальнонаціональні інтереси, а визначалися орієнтацією на південно-східний регіональний електорат. У своїй передвиборчій програмі 1994 р. він обіцяв: “Буду виступати за надання російській мові статусу офіційної при збереженні існуючого статусу української мови” (Пе).

У період із 10 серпня 2012 р. до 28 лютого 2018 р. в Україні діяв найбільш одіозний за всю історію новітньої України закон “Про засади державної мовної політики в Україні”, відомий також за іменами його авторів Сергія Ківалова і Вадима Колесніченка, який істотно розширив сферу використання російської та частково угорської й румунської мов з одночасним звуженням функціональних перспектив української мови. 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав закон “Про засади державної мовної політики в Україні” таким, що не відповідає Конституції України.

24.12.1999 р. Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі – Хартія). Оскільки Конституційний Суд України 12.07.2000 р. скасував ухвалений Верховною Радою України 24.12.1999 р. закон про ратифікацію Хартії, її було повторно ратифіковано законом України від 15.05.2003 р. і введено в дію 19.09.2005 р. Імплементация положень Хартії в Україні ускладнювалася термінологічними розбіжностями між українським законодавством і офіційними текстами Хартії¹ та недосконалістю українського перекладу Хартії, який вважався офіційним на час її ратифікації в Україні [Кресіна : 197]. Значна частина суспільства негативно поставилася до ратифікації Хартії, оскільки ця подія сприймалася як сигнал того, що державна мова втрачає ті стимули для розвитку, які їй давало національне законодавство [Besters-Dilger : 262]. Таке сприйняття Хартії суперечить уявленням її авторів, які виходили з європейських презумпцій, пов'язаних з “нормальним” станом справ, за якого переважна більшість населення користується державною мовою, а менша частина населення відстоює своє право на мовно-культурне ви-

---

¹ Є два юридично рівноправні офіційні тексти Хартії: англійською (The European Charter for Regional or Minority Languages) і французькою (La Charte européenne des langues régionales ou minoritaires) мовами.

живання. Те, що мовні права титульної національності можуть бути обмежені на значній частині території держави, є для Європи нетиповим і аномальним [Besters-Dilger : 264].

Із часу ратифікації Хартії в Україні не стихає дискусія щодо того, які положення нашого законодавства відповідають європейським засадам мовної політики, а які їм суперечать. Особливою активністю щодо кількості посилань на європейські підходи до проблем мовного планування відзначилися в Україні часів президентства Віктора Януковича народні депутати Вадим Колесніченко та Сергій Ківалов, стверджуючи, що розроблений ними закон “Про засади державної мовної політики” відповідає Хартії і є цілковито європейським. Ні вони, ні їхні опоненти та інші учасники дебатів із питань мовної політики, які також апелювали до європейських цінностей у сфері мовної політики, не сформулювали цих засад, тому питання не втратило актуальності й заслуговує на увагу дослідників. Насамперед потрібно з’ясувати, що є джерельною базою, на підставі якої можна сформулювати засадничі положення, що відображають європейський підхід до мовної політики і мовного планування.

Характер завдань, які вирішуються засобами мовної політики, дає підстави виділити такі основні джерела, на підставі яких можна робити узагальнення щодо принципів положень, якими керуються європейські держави в мовній політиці: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є правовими інструментами Ради Європи, насамперед Європейська хартія регіональних або міноритарних мов і Рамкова конвенція про захист національних меншин (схвалена Радою Європи й ратифікована Україною в 1997 р.); 3) документи рекомендаційного характеру, що не мають юридично зобов’язальної сили, але віддзеркалюють погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку. Такими є, зокрема, “Загальна декларація мовних прав”, прийнята в 1996 р. на заключному засіданні “Всесвітнього конгресу з мовних прав” у Барселоні і схвалена ЮНЕСКО, “Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин” (1998 р.) і т. ін.; 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання мовної хартії та експе-

ртні висновки про мовне законодавство окремих держав, які надаються різними європейськими установами й комісіями, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін. 5) наукові публікації із проблем мовної політики й мовного планування.

Як емпіричний матеріал для дослідження європейських реалій у сфері мовної політики акти національного законодавства не менш важливі, ніж міжнародні конвенції, хартії, угоди, зокрема ніж Хартія. Це зумовлене насамперед тим, що, по-перше, Хартію ратифікували не всі країни Європи² і, по-друге, Хартія є інструментом регулювання не всієї мовної політики, а тільки тої її частини, яка стосується мовних меншин [Бестер-Дільгер]. Деякі дослідники критично ставляться до Хартії, вважаючи, що “цей документ є машиною війни, головна мета якого – Франція та її неетнічне розуміння громадянства” [Больман : 49].

Важливим джерелом, що відображає погляди експертного середовища не тільки європейського континенту, а й представників інших частин світу, є “Загальна декларація мовних прав” – міжнародний документ, прийнятий 1996 р. на заключному засіданні “Всесвітнього конгресу з мовних прав” у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних ПЕН клубів і ряду недержавних організацій. Оскільки Декларація не схвалена Радою Європи, то вона не є юридичним інструментом, а має насамперед громадсько-політичний характер. Головна її сила – вплив на громадську свідомість. На противагу поширеній у мовознавстві думці про те, що мова – це насамперед засіб обміну інформацією, “Загальна декларація мовних прав” ґрунтується на ширшому розумінні феномену мови. Стаття 7 “Загальної декларації мовних прав” проголошує: “Усі мови є виявом колективної ідентичності й особливого способу сприйняття та відображення дійсності. Вони є знаряддям згуртування, ідентифікації, спілкування та творчого самовираження”. Особливого значення у зв’язку з цим набуває ст. 41.2, що утверджує право мовної спільноти на захист від загрози “гегемонії з боку іноземної культури” (*hegemonic occupation by a foreign culture*). Декла-

---

² Хартію не ратифікували держави Балтії, Бельгія, Греція, Ірландія, Португалія, Росія, Туреччина, Франція та деякі інші країни.

рація вказує на те, що тенденція до “універсалізму” та “гомогенізації” приводить до збіднення людства і зменшення культурного розмаїття на нашій планеті.

Принципи “Всесвітньої декларації мовних прав” співзвучні із засадами лінгвістичної екології – напряду в соціолінгвістиці, що досліджує деформації, які виникли в мовному довіклі через різні історичні, соціокультурні, демографічні й інші обставини, а також вказує на можливості та шляхи виправлення цих деформацій. Авторам еколінгвістичних студій доводиться стикатися з тим, що сама етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови. На цю обставину вказує й Декларація, у якій, зокрема, зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Завдяки цьому мови деяких народів, що здобули суверенітет, і далі витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від стану колективної свідомості у відповідній спільноті. Однак право на мову залишається одним із невідчужуваних людських прав навіть у тому випадку, якщо уявлення про цінність національної мови втратило значення для значної частини або навіть більшості етномовної спільноти.

У підґрунтя Декларації лягли ідеї, що протягом тривалого часу обговорюються міжнародним науковим співтовариством у межах етнології, екології мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики і т. ін. У працях багатьох дослідників дається гостра критика феномену глобального й регіонального мовного домінування. Наприклад, іспанський лінгвіст А. Бастардас Боада звертає увагу на так звані “мови регіонального домінування” (*languages of regional hegemony*), тобто мови, які набувають поширення поза межами традиційного ареалу їхнього побутування, відзначаючи, що міжмовні контакти не завжди є безболісними, а їх наслідки не сприяють збереженню мовного розмаїття людства. Дослідник вважає, що контроль за цими контактами має здійс-

нюватися на рівні держави, регіону і всієї планети [Bastardas : 3]. Відома данська дослідниця Т. Скутнабб-Кангас вводить у науковий обіг вираз “мови-вбивці” (killer languages): “Коли мова, наприклад англійська, як вивчена мова, витісняє іншу, рідну мову, вона стає мовою-вбивцею” [Skutnabb-Kangas : 49]. Р. Філіпсон, який запровадив у широкий науковий обіг термін *мовний імперіалізм* (linguistic imperialism), вважає, що міжнародна мовна гегемонія англійської мови є посяганням на мовні права інших етномовних спільнот [Phillipson : 40].

Аналіз зазначених вище джерел дає підстави сформулювати й запропонувати для обговорення принаймні чотири основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику, а саме: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність із достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав.

Провідну роль державної мови як фактора національної єдності визнають усі європейські країни. Зокрема закон Франції “Про вживання французької мови” (від 04.08.1999 р.) проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції [Чередниченко : 32–34]. Подібні положення містять законодавства більшості європейських країн. Одним із найважливіших знарядь мовної політики є статус мови. Він може бути офіційним (законодавчо закріпленим), напівофіційним і неофіційним (звичаєвим). У найбільш традиційному розумінні термін “статус мови” має бути офіційно закріплений юридичним актом – конституцією, законом, іншим офіційним актом. Офіційний статус – категорія історично-ситуативна, його мають не всі сучасні мови. Формального офіційного статусу не мають, наприклад, чеська мова в Чехії, англійська в Великобританії і в США³, німецька у ФРН, грецька в Греції, угорська в Угорщині, італійська в Італії, шведська у Швеції. Особливе значення має статус державної або офі-

---

³ У США англійська мова не має офіційного статусу на рівні федерального законодавства, але в місцевому законодавстві багатьох штатів вона визнана офіційною.

ційної мови там, де є протиборство мов, у якому статус виступає важливим регулятором. Сама наявність статусу – це значною мірою діагноз. Наявність рівного статусу в двох або більшій кількості мов зазвичай є наслідком 1) подолання наслідків колоніальної залежності або 2) соціолінгвістичної поляризації всередині країни (класичними прикладами такої поляризації є Бельгія і Швейцарія) [Hartig :67–78; Grin : 108–113; Schmitt: 86–105].

У тих випадках, коли титульна мова формально не має офіційного статусу, важливим показником оприявлення її реального статусу є уживання в юридичних актах виразу *іноземна мова*. Характерним прикладом є Чехія – єдина зі слов'янських країн, де національна мова не має офіційного статусу, затвердженого конституцією⁴ або законодавством. Відповідно до “Закону про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки”, документи, які подає особа для набуття громадянства, видані органами іноземної держави іноземною мовою, мають бути офіційно перекладені чеською мовою (§ 22), а володіння чеською мовою є обов'язковим для набуття громадянства (§ 7).

Немає положення про офіційну мову в конституції й законодавстві Німеччини, проте, згідно з законом про набуття громадянства Німеччини, претенденти на громадянство повинні засвідчити достатній рівень володіння німецькою мовою. Починаючи з 2007 р., запроваджено вимогу володіння німецькою мовою як умову отримання візи для одного з членів подружжя, який є вихідцем з-поза Європейського Союзу [Fairless]. На практиці німецька мова виконує у ФРН усі функції державної мови в повному обсязі.

У багатьох країнах терміни *державна мова* й *офіційна мова* сприймаються як дуже близькі або тотожні. Завдяки цьому вони часто використовуються при перекладі як міжмовні відповідники. У законодавстві держав Балтії терміни *державна мова* й *офіційна мова* вживають як синоніми: литовська мова в законодавстві Литви називається державною, латиська, естонська у своїх країнах – офіційними. У всіх трьох випадках змістове наповнення термінів *державна мова* й *офіційна мова* не має суттєвих

---

⁴ У конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки (1960) також не було положення про державну або офіційну мову.

відмінностей. Подібне бачимо в рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. за № 10–рп/99: “Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя”. Однак дослідження показує, що *державна мова* і *офіційна мова* не є цілковитими синонімами.

Практика використання вислову *офіційна мова* в офіційно-діловому дискурсі європейських країн свідчить про його неоднозначність і змістову варіативність. Є підстави вважати, що в семантиці цього терміна співіснують видове й родове значення. У видовому значенні його зміст близький до поняття “державна мова”. У родовому значенні вислів *офіційна мова* передбачає варіативне розуміння рівнів офіційності: загальнодержавного (офіційна мова держави), регіонального (офіційна мова республіки, штату, автономії і т. ін., що входять до складу держави), вузько-локального (офіційна мова адміністративно-територіальної одиниці), організаційно-технічного (офіційні мови ООН, офіційна мова міжнародної конференції тощо). На загальнонаціональному рівні офіційною може бути як національна мова титульного народу, так і паралельно з нею мова, що належить іншому народові. При цьому мова титульної нації часто називається державною (в англійському тексті здебільшого вживають вираз *national language*), а інша мова (або інші мови) – тільки офіційною. Відповідно до ст. 8 Конституції Ірландії, ірландська мова є “першою офіційною мовою”, а англійська – “другою офіційною мовою”. Стаття 2 ірландського Закону про офіційну мову (Official Languages Act 2003) дає таке пояснення: “під офіційними мовами маються на увазі ірландська мова, що є державною мовою (*national language*) і першою офіційною мовою, та англійська мова, що є другою офіційною мовою, як це визначено в ст. 8 Конституції”. Як бачимо, синонімом державної мови (*national language*) в законодавстві зазвичай вважається тільки так звана перша офіційна мова, що в цьому випадку є мовою титульної нації.

Специфічна ситуація з використанням термінів *oficiálny jazyk* (офіційна мова) і *štátny jazyk* (державна мова) була у Словаччині. Відповідно до чинного закону “Про державну мову Словацької

Республіки”, схваленого 15 листопада 1995 р., словацька мова має статус державної (*štátny jazyk*). Із ним співіснує термін *oficiálny jazyk* (офіційна мова), що вживається в офіційному словацькому перекладі Хартії, яку Словаччина ратифікувала 20 липня 2001 р.: “<...> jazyky <...> odlišné od oficiálneho (ych) jazyka (ov) daného štátu, nepatria sem dialektu oficiálneho (ych) jazyka (ov) štátu ani jazyky migrantov” (“мови <...> відмінні від офіційної (офіційних) мови (мов) цієї держави, до них не належать діалекти офіційної (офіційних) мови (мов) держави, а також мови мігрантів”). Варто зазначити, що в історії мовного законодавства Словаччини був період, коли статус головної мови держави позначався терміном *úradny jazyk* (офіційна мова). Відповідний закон, прийнятий 26 жовтня 1990 р., називався “Закон про офіційну мову Словацької Республіки” (*Zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike*) і діяв до прийняття 15 листопада 1995 р. чинного нині “Закону про державну мову Словацької Республіки” (*Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky*). Еволюція терміновживання в мовному законодавстві Словаччини вказує на те, що терміни статусу сприймаються законодавцем як важливе знаряддя мовної політики. Порівняно із законом 1990 р. в законі 1995 р. термін не лише зазнав суттєвої зміни, а й отримав стисле й недвозначне тлумачення: “Державною мовою на території Словацької Республіки є словацька мова. Державна мова має перевагу над іншими мовами на території Словацької Республіки” (§ 1, п. 1–2).

Статус мови безпосередньо пов’язаний із такою соціолінгвістичною категорією, як мовні права. Мовні права титульної нації юридично формалізуються в офіційному статусі її мови (про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови (див.: [Ажнюк]). Офіційний статус мови співвідноситься і з правами, і з обов’язками. Конституція Іспанії проголошує: “Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов’язані її знати⁵ і мають право нею користуватися” (ст. 3). У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, ска-

---

⁵ Тут і далі в тексті підкреслення автора.

зано: “Каталонська мова є офіційною мовою Каталонії. Також офіційною є іспанська мова, що є офіційною мовою іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов’язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов’язку” (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6, п. 2). Остання з цитованих вище законодавчих норм вказує на те, що обов’язок забезпечення мовних прав покладається на державний апарат.

Обов’язковість володіння державною мовою передбачено також законом України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”, схваленим Верховною Радою України 25 квітня 2019 р.: “кожний громадянин України зобов’язаний володіти державною мовою” (ст. 6). У статті 9 визначено коло посадових осіб, зобов’язаних вільно володіти державною мовою: найвищі посадові особи та народні депутати України, депутати місцевих рад, державні службовці, посадовці органів місцевого самоврядування, судді, адвокати, працівники поліції, офіцери Збройних сил і т. ін.

Важливою ланкою, що пов’язує поняття *державна мова* з національною культурою й колективною ідентичністю нації є розуміння мови як національного надбання. Надбання – це не лише право володіти й розпоряджатися, а й обов’язок захищати й примножувати. Оскільки державна мова – це національне надбання, то держава зобов’язана піклуватися нею і дбати не тільки про функціональний, але й про якісний стан мови. Такі зобов’язання передбачені в законодавствах багатьох країн. Наприклад, відповідно до статті 3 Конституції Іспанії мови та мовні різновиди визнаються культурним надбанням і предметом особливої поваги та захисту [Arzo : 84]. У законі “Про державну мову Литви” є окрема стаття, що називається “Правильність державної мови”, де передбачено, що держава має “зміцнювати престиж правильної литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам’яток, забезпечувати матеріальну базу функціонування державної мови” (ст. 19). Згідно з “Законом про польську мову” (1999), польська

мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4), “має використовуватися в кодифікованій літературній формі” (ст. 3), “у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних виразів за винятком власних імен” (ст. 7).

Подібні заходи, покликані регулювати якісний стан мови, передбачає мовне законодавство Франції. У статті 5 закону “Щодо використання французької мови” (№ 94–665 від 4 серпня 1994 р.) зазначено, що договори незалежно від їхнього предмету та форми, формулюються французькою мовою. Вони “не можуть містити ні іноземного виразу, ні іноземного терміна, якщо існують французький вираз чи термін із тим самим значенням, затверджені відповідно до нормативних положень щодо збагачення французької мови”. Відповідальність за виконання цієї умови полягає в тому, що в конфліктній ситуації її порушник “не зможе скористатися з положень іноземною мовою, які могли б завдати шкоди стороні, проти якої вона виступає”.

Розуміння мови як національного надбання тісно пов’язане з історією корінного етносу, етнокультурними традиціями та діалектною базою цієї мови, без урахування якої неможливий її повноцінний розвиток і кодифікація. У тих випадках, коли державна мова або одна з державних мов не є мовою титульної нації, держава звичайно не намагається впливати на її якісний стан, а керується мовними нормами, виробленими в країні, із якої походить відповідна мова. Наприклад, відповідно до конституції Республіка Білорусь має дві офіційні мови, білоруську й російську, однак у кодифікацію російської мови білоруська держава не втручається, а керується мовними нормами, виробленими на батьківщині цієї мови – у Російській Федерації.

У “Законі про мови в Українській РСР”, що діяв з 1989 до 2012 рр., не було спеціальних положень, що стосувалися б ролі держави в регулюванні мовної норми. Така норма з’явилася вперше в законі України “Про засади державної мовної політики”: у ст. 6 зазначено, що порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису, а також порядок офіційного видання цих загальнообов’язкових довідників визначаються Кабінетом Міністрів України.

У Законі України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” зазначено, що “навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, <...> тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом” (ст. 1, п. 6). Законом передбачено створення спеціального державного органу – Національної комісії зі стандартів державної мови, яка здійснюватиме контроль над кодифікацією української мови й дотриманням мовних норм.

Другим важливим принципом, що визначає європейськість мовної політики, є захист і підтримка міноритарних мов. Розвиток когнітивної лінгвістики та пов’язаних із нею напрямів соціолінгвістики та психолінгвістики змусив знову повернутися до ідей, висловлених свого часу Йоганном-Готфрідом Гердером, Вільгельмом фон Гумбольдтом, Едвардом Сепіром і Бенджаміном Ворфом про те, що кожній національній мові притаманні риси, які визначають унікальність мовної картини світу її носіїв, особливості їх мислення і способів творення нових знань [Van Parijs 2011 : 191]. Із цього погляду загибель будь-якої з мов є непоправною втратою для людства [Williams].

Варто зазначити, що необхідність збереження мовного розмаїття і забезпечення мовних прав національних меншин не завжди сприймалися політиками й науковцями як перспективна ідеологема мовної політики та мовного планування. Так, визначний французький лінгвіст Антуан Мейє в 1928 р. писав: “Малі національні мови – це та стадія, через яку люди невисокої культури проходять, долаючи шлях до вселюдської цивілізованості. Множинність мов у нинішній Європі, що створює незручності вже сьогодні, готує кризу, із якої важко буде вийти, оскільки вона суперечить магістральному напрямку цивілізації” [Цит. за: Van Parijs 2011 : 12]. У сучасній Європі такі погляди вже давно вважаються неприйнятними. На думку відомого бельгійського лінгвіста Філіпа Ван Парейса, мовне розмаїття – найпотужніший і по суті єдиний повноцінний засіб збереження культурного розмаїття. “Воно дає людям можливість вибирати, а отже, створює простір для колективного експериментування в особистому й соціальному житті, від чого людство зрештою тільки виграє” [Van Parijs 2011 : 14–15].

Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави за ті мови, які історично сформувалися або опинилися на її території. Ідеться не лише про міноритарні, а й про титульні мови. Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь – за білоруську, Україна – за українську. Важливо наголосити, що ступені відповідальності в різних випадках не однакові. Відповідальність за збереження білоруської мови стосується насамперед країни, що є історичною батьківщиною цієї мови – Білорусі, а також країн, де вона перебуває під захистом Хартії як одна з міноритарних мов (зокрема, України та Польщі). Мови, які не представлені державними формуваннями (наприклад, кримськотатарська, караїмська, гагаузька, урумська) є особливо вразливими до асиміляції, а отже, потребують особливих заходів підтримки. На думку Івон Больман, це мови так званих “справжніх” меншин, коли жодна інша група поза межами їхньої території не говорить їхньою мовою (наприклад, бретонці та ретороманці) [Больман 2007 : 43]. На думку дослідниці, існують також “несправжні” меншини – це групи, які в перебігу історії відірвалися від свого природного середовища й приєдналися до іноземної держави внаслідок завоювання. Ці групи є “меншинами” лише в межах їхніх нинішніх державних кордонів.

Згідно з Хартією існує різниця між вкоріненими мовами (мовами традиційного використання), з одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, із другого. Країни Балтії відмовляються включати до розряду мов, захищених Хартією, російську мову на тій підставі, що вона є мовою мігрантів. Саме захист “історичних регіональних або міноритарних мов Європи, декотрим із яких із плином часу загрожує зникнення” як частини культурного багатства і традицій Європи, є основним завданням Хартії.

У різних країнах ступінь державної підтримки мов із різним статусом не однаковий. Наприклад, у Польщі статус регіональної мови (його має кашубська мова) передбачає нижчий ступінь підтримки, ніж статус міноритарної мови, який надається мовам, що є державними в інших країнах (німецькій, українській, ли-

товській, російській) чи бездержавним мовам і мовам, що не мають близької спорідненості з польською мовою (караїмська, татарська, ромська) [Бестерс-Дільгер : 97].

Зазнає поступових змін мовна політика Франції щодо етномовних меншин. Хоча регіональні й міноритарні мови не мають офіційного статусу, держава виявляє більше уваги до мовних потреб національних меншин. Двомовну освіту (французькою та регіональною мовою), яка раніше допускалася лише у приватних школах, із 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах усіма визнаними регіональними мовами (баскською, бретонською, провансальською, каталанською, корсиканською, ельзаською) [Judge : 129–136]. До назви урядового департаменту “Délégation générale à la langue française” (Головне управління з питань французької мови) в 2001 р. додали фразу “et aux langues de France” (“та мов Франції”). У 2008 р. було внесено зміну до конституції, згідно з якою регіональні мови є частиною спадщини Франції.

Однією з визначальних рис мовної ситуації в європейських країнах є двомовність із достатнім володінням державною мовою, що виникла як наслідок європейської мовної політики. В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин зазначено: “мова виступає невід’ємним інструментом соціальної організації, який часто становить предмет державного інтересу” (Ос, 323). Держава зобов’язана забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). Для цього потрібні знання державної мови й особами, що належать до національних меншин. Кореляція “право – обов’язок” є невід’ємним елементом цивілізованої мовної політики, що зобов’язує всіх громадян до знання державної мови. У Конституції України зазначено: “кожному гарантується право знати свої права і обов’язки. <...> Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними” (ст. 57). Для того, щоб гарантувати своїм громадянам доступ до законодавчих норм без перекручень і неточностей, від яких не застрахований навіть дуже якісний переклад, держава має забезпечити їм здатність ознайомлення з текстами законів у оригі-

налі. У цьому розумінні інструментальна функція мовного коду, доступного всім громадянам країни, є не менш важливим об'єднувачим фактором, ніж його етносимволічна функція.

Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у п. 132 експертного висновку Венеціанської комісії щодо Закону про державну мову Словацької Республіки: “Захист і підтримка офіційної мови держави є законним інтересом, спільним для багатьох європейських країн. Він переслідує кілька законних цілей: насамперед він захищає громадський порядок, забезпечуючи доступ держави до суттєвої інформації і спілкування на її території та можливість втрутитися там, де це доречно, щоб нести відповідальність за те, що відбувається. Він гарантує розвиток ідентичності державної спільноти і забезпечує спілкування між складовими частинами населення. Він запобігає дискримінації громадян щодо задоволення своїх основоположних прав у тих ділянках, де особи, які належать до національних меншин, перебувають у більшості” (Op). Це та інші подібні положення є логічним продовженням ключового принципу мовної політики, сформульованого в преамбулі Хартії, а саме, що заходи підтримки регіональних або міноритарних мов “не повинні здійснюватися на шкоду державним мовам і необхідності вивчати їх” (Op).

На важливості володіння державною мовою всіма без винятку громадянами держави наголошує Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Волленбек у листі до Голови Верховної Ради України Володимира Литвина від 20 грудня 2010 р. щодо оцінки законопроекту “Про мови” О. Єфремова, П. Симоненка і С. Гриневецького: “Знання державної мови є вигідним для осіб, які належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі у житті суспільства на всіх рівнях. <...> У осіб, які належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи не доведеться застосовувати державну мову” (Re).

На відміну від “Європейської хартії регіональних або міноритарних мов”, головним завданням якої є захист передусім так званих загрожених мов, “Загальна декларація мовних прав” про-

голошує рівність усіх мов незалежно від їх статусу. У ст. 5 зазначено, що термін *регіональні або міноритарні мови* не вживається в Декларації, оскільки він часто використовується з маніпулятивними намірами, щоб обмежити права тієї чи іншої мовної спільноти. Про слушність такого застереження свідчить і досвід України. Проголошення низкою обласних, міських і районних рад у 2006 р. російської мови регіональною стало знаряддям витіснення з офіційного вжитку української мови. На двозначність цього терміна та практику його спекулятивного застосування в Україні слушно вказують як українські, так і зарубіжні дослідники [Кресіна, Явір : 202–203; Баурінг : 69–70]. Підтримка мовного розмаїття не означає використання Хартії як знаряддя витіснення державної мови та підміни її регіональною – так, як це намагалися зробити в Україні. Регіональна мова не повинна протиставлятися державній або ставитися в конкурентні стосунки з державною мовою.

Стисло підсумувати європейське ставлення до двомовності можна словами Філіпа Ван Парейса: “Володіння спільною мовою важливе для того, щоб був можливим діалог, аргументована дискусія, порозуміння між членами спільноти, але не потрібно перетворювати спільноту в культурний моноліт” [Van Parijs 2007 : 17]. Об’єднати населення країни в єдиний народ (у термінології Ван Парейса – *demos*) можливо тільки завдяки спільній мові. Нею кожен може висловити свою позицію, вислухати іншого, обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури [Van Parijs 2007 : 17].

Підтримання балансу між об’єднавчою роллю державної мови, з одного боку, і задоволенням мовних потреб етномовних меншин, з другого боку, відповідає засадам лінгвістичної екології, яка, крім суто теоретичних аспектів, має також прикладне застосування [Екологія]. Якщо мовне законодавство й мовна політика не сприяють двомовності з достатнім володінням державною мовою, то виникає небезпека ослаблення державної мови як засобу суспільної консолідації, загроза сегрегації за мовною ознакою, створення мовних резервацій, розвитку інших

негативних явищ, що стають підґрунтям міжмовних і міжетнічних загострень та конфліктів. Саме з цих позицій зазнали критики українських і європейських експертів законопроект “Про мови” П. Симоненка, О. Єфремова, С. Гриневецького, закон “Про засади державної мовної політики” С. Ківалова і В. Колесніченка, а також нормативно-правові акти деяких інших країн.

Особливого значення з позицій європейського підходу до мовної політики має ефективність механізму дотримання мовних прав. Для двомовних і багатомовних громадян право вибору мови в публічному вжитку стає реальним, якщо закон зобов’язує державних службовців володіти відповідними мовами. Обов’язок бути двомовними стосується насамперед посадовців. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є Каталонія. Згідно з місцевим законодавством, “магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталанською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом” (ст. 102, п. 1). Таким чином, деклароване право користуватися в публічних установах кастильською (державною мовою Іспанії) і каталанською мовами може бути масово реалізоване.

Володіння державною мовою, а у відповідній місцевості також міноритарною або регіональною мовою, має бути кваліфікаційною ознакою для посадовців. Тоді під час конкурсу на вакантну посаду ті, хто не володіють потрібними мовами (державною і, якщо потрібно, регіональною), не потраплять навіть до списку претендентів. У протилежному випадку право громадян обирати мову спілкування в публічній сфері (державну чи міноритарну) буде не більш, ніж обіцянкою.

Ідеологія Хартії ґрунтується на принципі так званої позитивної дискримінації (більш коректна назва – принцип підтримчої дії (англ. affirmative action)). Про це свідчить, зокрема, ст. 7, ч. 2: “Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, <...> не

розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови”. Хартія передбачає диференційований підхід до заходів на підтримку відповідних спільнот і груп з урахуванням ступеня їхньої політичної, соціально-економічної та культурної вразливості. Варто наголосити, що положення ст. 3, п. 1 поширює заходи підтримки, передбачені Хартією, також на ту державну мову, “яка менш широко використовується на всій або частині її (держави – *Б. А.*) території”. Попри те, що Хартія не позбавлена слабких місць і окремі її положення є суперечливими, вона з достатньою повнотою відображає уявлення європейців про справедливий і збалансований підхід до забезпечення мовних прав людини. У руках конструктивних політиків вона може служити налагодженню безконфліктних міжмовних стосунків на тривалій основі.

Воєнний конфлікт між Україною й Росією призвів до формування в суспільній свідомості цілком виразних соціолінгвістичних підтекстів. За таких обставин домагання офіційного статусу для російської мови асоціюється з виправданням російської агресії, анексією Криму, загрозами українській державності й національній ідентичності. У суспільстві зростає усвідомлення того, що скасований Конституційним Судом України “Закон про засади державної мовної політики” був не просто юридичним інструментом політичних сил, які його ініціювали й запровадили, а одним зі знарядь зовнішньої політики сусідньої держави.

Українська влада схильна вести обережну й нерішучу мовну політику. Проте зміни в суспільній свідомості впливають і на зміну позицій учасників політичних процесів. В Україні зростає кількість недержавних організацій, що присвятили свою діяльність захисту української мови. Вплив цих організацій на мовну політику дедалі стає потужнішим. При Міністерстві культури України 8 червня 2016 р. (наказ № 404) створено Координаційну раду з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України. Уперше в українській історії з’явився орган, що об’єднує зусилля представників громадянського суспільства, наукової спільноти й органів виконавчої влади. При координаційній раді діє робоча група з мовного законодавства

(керівник професор Володимир Андрійович Василенко), яка розробила проект закону 5670 “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. Уперше проект закону з мовної політики, розробленого завдяки спільним зусиллям громадських активістів і науковців, схвалено найвищим законодавчим органом. Як показує досвід останніх років, майбутнє мовного законодавства й мовної політики в Україні значною мірою залежить від громадської думки й активності недержавних організацій, а також від позиції експертного середовища та його здатності впливати на короткотермінові й далекосяжні цілі головних політичних сил.

ДЖЕРЕЛА

Op – Opinion on the Act on the State Language of the Slovak Republic adopted by the Venice Commission on its 84-th Plenary Session (Venice 15–16 October 2010). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)035-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)035-e) (дата звернення: 06.04.2019).

Ос – Ословські рекомендації щодо прав національних меншин та пояснювальна записка // Мовні права в сучасному світі / відп. ред. Б. М. Ажнюк. Ужгород : Наумченко Н. В., 2014. 351 с.

Пе – Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда 1994. URL : <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 06.04.2019).

Re – Assessment and Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law “On Languages in Ukraine” (No. 1015–3), § 13. Цит. за: Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovych. Stuttgart, 2013. P. 276–277.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. М. Сучасні тенденції в розвитку слов’янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) / Б. М. Ажнюк // Мовознавство. – 2013. – № 2–3. – С. 163–183.

2. Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов’язання і український закон та законодавство / Б. Баурінг // Мовна політика та мовна ситуація в Україні / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Вид-во Києво-Могилян. акад., 2008. – С. 55–95.

3. Бестерс-Дільгер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід / Ю. Бестерс-Дільгер // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 94–99.

4. Больман І. Мовні війни в Європі ; пер. з фр. / І. Больман. – К. : Вид-во “К.І.С.”, 2007. – 280 с.

5. Брицин В. М. Мовна політика / В. М. Брицин // Українська мова. Енциклопедія. – 3-тє вид. / Ред. кол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 375–378.

6. Кресіна І. О. Проблема імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови / І. О. Кресіна, В. А. Явір // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 190–204.

7. Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві: зб. наук. праць / Ред. Б. М. Ажнюк. – К. : Вид. дім Д. Бурого, 2012. – 376 с.
8. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. – М. : Институт языкознания РАН, 2006. – 312 с.
9. *Чередниченко О. І.* Захист офіційної мови в національній державі: досвід Франції / О. І. Чередниченко // Мовознавство. – 2013. – № 5. – С. 28–36.
10. *Arzoz X.* The implementation of the Charter in Spain // *The European Charter for Regional Or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities.* Strasbourg, 2008. – P. 83–107.
11. *Bastardas Boada A.* World Language Policy in the Era of Globalization: Diversity and Intercommunication from the Perspective of ‘Complexity’ // *Revista de Sociolingüística. Teoria i metodologia.* – Barcelona, 2002. – P. 1–9.
12. *Besters-Dilger J.* The Ukrainian Language in Education and Mass Media // *Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century.* 2007. – Vol. 29. – No 1–4. – P. 257–293.
13. *Fairless T.* European Court Strikes Down German Language Test for Turks // *The Wall Street Journ.* URL : <http://blogs.wsj.com/law/2014/07/10/european-court-strikes-down-german-language-test-for-turks>.
14. *Fishman J.* Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning // *Advances in Language Planning / Fishman J. (ed.).* The Hague: Mouton, 1974. – P. 79–102.
15. *Grin F.* Language policy developments in Switzerland: needs, opportunities and priorities for the next few years // *Revue suisse de science politique.* – 1998. – No 3. – P. 108–113.
16. *Hartig M.* The Language Situation and Language Policy in Belgium // *Language Policy and National Unity / W. R. Beer, J. E. Jacob (eds).* Totowa, NJ, 1985. – P. 67–78.
17. *Judge A.* Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain. – Basingstoke ; New York, 2007. – P. 129–136.
18. *Phillipson R.* International Languages and International Human Rights // *M. Kontra, T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, T. Varady.* Language: A Right and a Resource: Approaching Linguistic Human Rights. – Budapest : Central European University Press, 1999. – P. 25–46.
19. *Ricento T.* Models and approaches in language policy and planning // *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change.* M. Hellinger, A. Pauwels (eds.). The Hague: Mouton de Gruyter, 2007. – P. 211–240.
20. *Schmitt N.* (2017) Linguistic Policy in Switzerland: the Paradigm Shifts but the Complexity Remains // *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law.* 2017. – No. 67. – P. 86–105.
21. *Skutnabb-Kangas T.* Linguistic Diversity and Biodiversity. The Threat from Killer languages // *The Politics of English as a World Language: New Horizons in Post-colonial Cultural Studies / Ch. Mair (ed.).* – Amsterdam ; New York, 2003. – P. 31–52.
22. *Van Parijs P.* Linguistic diversity as curse and as by-product // *Respecting Linguistic Diversity in the European Union / X. Arzoz (ed.).* – Amsterdam, 2007. – P. 17–46.
23. *Van Parijs P.* Linguistic Justice for Europe and for the World. – Oxford, 2011. – 320 p.
24. *Williams G.* Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project. – Basingstoke ; New York, 2005. – 251 p.

REFERENCES

1. Azhniuk B. M. (2013) Suchasni tendentsii v rozvytku slovianskoi sotsiolinhvystychnoi terminolohii (status mov) [*Modern tendencies in the development of Slavic sociolinguistic terminology (language status)*]. *Movoznavstvo [Linguistics]*, no 2–3, pp. 163–183 (in Ukrainian).
2. Bowring B. (2008) *Movna polityka v Ukraini. Miznarodni normy ta zoboviazannia i ukraïnskyi zakon ta zakonodavstvo [Language policy in Ukraine. International norms and obligations and Ukrainian law and legislation]. Language policy and language situation in Ukraine.* Kyiv: Kyiv-Mohyla acad., pp. 55–95 (in Ukrainian).

3. Besters-Dilger Ju. (2010) Sylmi ta slabki storony Yevropeiskoi khartii regionalnykh abo minorityarnykh mov: zakhidnoievropeyskiy dosvid [*Strong and weak points of the European Charter of Regional and Minority Languages: West-European experience*]. *Movoznavstvo [Linguistics]*, no 1, pp. 94–99 (in Ukrainian).

4. Bolman I. (2007) Movni viiny v Yevropi [*Language wars in Europe. Transl. into Ukrainian from French*]. Kyiv: K.I.S., 280 p. (in Ukrainian).

5. Brytsyn V.M. (2007) Movna polityka [*Language policy*]. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv: Ukrainian encyclopedia, pp. 375–378 (in Ukrainian).

6. Kresina I. O., Yavir V. A. (2008) Problema implementatsii norm mizhnarodnoho prava u natsionalne zakonodavstvo pro movy [*The problem of implementation of the norms of international law into the national legislation language on language policy*]. *Language situation in Ukraine: Between conflict and consensus*. Kyiv: IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, pp. 190–204 (in Ukrainian).

9. Cherednychenko O. I. (2013) Protection of the official language in the national state: The case of France. *Movoznavstvo [Linguistics]*, no 5, pp. 28–36 (in Ukrainian).

7. Azhniuk B.M. (ed.) (2012) Ekolohiia movy i movna polityka v suchasnomu suspilstvi: zb. nauk. prats [*Ecology of language and language polity in the contemporary society*]. Kyiv: dim D.Buraho, 376 p. (in Ukrainian).

8. Mihalchenko V.Yu. (ed.) (2006) Slovar sotsiolingvisticeskikh terminov [*The dictionary of Sociolinguistic terms*]. Moscow, 312 p. (in Russian).

9. Cherednychenko O.I. (2013) Zakhyst ofitsiinoi movy v natsionalnii derzhavi: dosvid Frantsii [*Protection of the official language in the national state: The case of France*]. *Movoznavstvo [Linguistics]*, no 5, pp. 32–34 (in Ukrainian).

10. Arzoz X. (2008) The implementation of the Charter in Spain. *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities*. Strasbourg, pp.83–107.

11. Bastardas Boada A. (2002) World Language Policy in the Era of Glob-alization: Diversity and Intercommunication from the Perspective of ‘Complexity’. *Revista de Sociolinguistica. Teoria i metodologia*, Barcelona, pp. 1–9.

12. Besters-Dilger J. (2007) The Ukrainian Language in Education and Mass Media. *Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century*, vol. 29, no 1–4, pp. 257–293.

13. Fairless T. (2014) European Court Strikes Down German Language Test for Turks. *The Wall Street Journ.* URL : <http://blogs.wsj.com/law /2014/07/10/european-court-strikes-down-german-language-test-for-turks>.

14. Fishman J. (1974) Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton, pp. 79–102.

15. Grin F. (1998) Language policy developments in Switzerland: needs, opportunities and priorities for the next few years. *Revue suisse de science politique*, no 3, pp. 108–113.

16. Hartig M. (1985) The Language Situation and Language Policy in Belgium. *Language Policy and National Unity*. Totowa, NJ, pp. 67–78.

17. Judge A. (2007) Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain. Basingstoke; New York, pp. 129–136.

18. Phillipson R. (1999) International Languages and International Human Rights. *Language: A Right and a Resource: Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest : Central European University Press, pp. 25–46.

19. Ricento T. (2007) Models and approaches in language policy and planning. *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. The Hague: Mouton de Gruyter, pp. 211–240.

20. Schmitt N. (2017) Linguistic Policy in Switzerland: the Paradigm Shifts but the Complexity Remains. *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, no 67, pp. 86–105.

21. Skutnabb-Kangas T. (2003) Linguistic Diversity and Biodiversity. The Threat from Killer languages. *The Politics of English as a World Language: New Horizons in Post-colonial Cultural Studies*. Amsterdam; New York, pp. 31–52.

22. Van Parijs P. (2007) Linguistic diversity as curse and as by-product. *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. Amsterdam, pp. 17–46.

23. Van Parijs P. (2011) Linguistic Justice for Europe and for the World. Oxford, 320 p.

24. Williams G. (2005) Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project. Basingstoke; New York, 251 p.

Bohdan Azhniuk, Doctor of Philology, Prof.
Oleksandr Potebnia Institute of Linguistics,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Language Policy: European Criteria and Ukraine

The article discusses a much debated in Ukraine issue: what are the principles of language policy that can be labelled European, what are the major sources for the deduction of these principles and to what extent they could be implemented in Ukraine's current language policy. It is argued that these principles can be deduced from the following major sources: national constitutions and legislative acts on language issues, international legal instruments (The European Charter of regional or Minority Languages), international declarations (The Universal Declaration of Linguistic Rights) that are not legal instruments at the moment, expert opinions of international committees and other bodies like the Venice Commission, OSCE, etc, scientific publications on language policy and language planning. The analysis of these sources gives justification to the following principles as reflecting the mainstream European conception of language policy and language planning: 1) maintaining the leading role of the official state language as the backbone of national unity, 2) protection of endangered languages and preservation of language diversity, 3) promotion of the bilingualism with sufficient competence in the state language, 4) effective management of the enforcement mechanism.

The ratification by Ukraine of the European Charter for Regional or Minority Languages called attention to its implementation in Ukraine. The comparison of Ukraine with most European countries shows that in terms of linguistic rights the country's main language (Ukrainian) is in a rather underprivileged position. There is growing awareness in the society that the idea of official or semi-official Ukrainian-Russian bilingualism was designed as an instrument of Russian foreign policy and became one of the key factors that provoked political instability in the country. Nowadays Russian is associated with the annexation of Crimea and justification of further aggression and the official upgrading of its status is perceived as a jeopardy for the Ukrainian national identity and statehood. The change of the popular attitude to the idea of the official bilingualism has modified the positions of the major political players.

Key words: language policy, state language, regional language, minority language, language rights, endangered language, language diversity, ecology of language.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.19

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

811.161.2'276''20''

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).32-43](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).32-43)

Олександр Стишов, д-р філол. наук, проф.
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ

ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ МОЛОДІЖНИХ ЖАРГОНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Розглянуто один із важливих шарів лексичної системи загальнонаціональної української мови початку ХХІ ст. – молодіжні жаргонізми-неологізми. Визначено і проаналізовано головні джерела поповнення названих одиниць. Найбільш дієвим серед них виступає словотворення на основі питомих і запозичених дериваційних ресурсів. Ще одним досить дієвим джерелом збагачення молодіжного соціального діалекту виступають безпосередні входження з іноземних мов – англійської, російської, німецької, іспанської, французької, китайської. Також джерелами поповнення молодіжного мовлення є певна частина неологізмів, які проникли з інших жаргонів – комп'ютерного, спортивного, автомобільного, та окремі нові соціалектизми засвоєно (переважно зі зміною семантики) із мени дієвого джерела – кримінального аргю.

Ключові слова: молодіжний жаргон, соціалект, неологізм, словотворення, деривація, семантика, аргю.

Визначальну роль у динаміці розвитку лексики сучасної української мови (та й інших мов світу) відіграють неологізми, особливо загальномовні, переважна більшість яких згодом стає літературними словами та закріплюється в словниках. Проте поки що мало уваги в сучасній лінгвістиці приділено дослідженню джерел неологічної лексики в різних жаргонах. Адже з мовознавчого погляду соціалектизми – це одиниці розмовного стилю мови, які є альтернативою занадто заформалізованим, офіційним і нерідко “сухим” лексемам літературної мови і які вносять у народну мову живий струмінь, роблять її образнішою, емоційнішою та експресивнішою, а тому потребують ґрунтовного студіювання і закріплення в спеціальних словниках. Почасті названої проблематики у свої працях уже торкалися вчені в зарубіжній лінгвістиці (В. Мокієнко, Т. Нікітіна, М. Грачов, Е. Береговська, В. Хом'яков,

Ф. Рожанський, О. Борисова-Лукашанець, Е. Партридж, М. Кляйн та інші) і в україністиці (Н. Шовгун, С. Мартос, Р. Бондар, Л. Ставицька, Ю. Мосенкіс, П. Грабовий, Ю. Василенко, Н. Дзюбишина-Мельник, Г. Врублевська й ін.).

Постановка проблеми. Предметом нашої уваги в цій статті стали головні джерела поповнення молодіжних жаргонізмів-неологізмів, не зафіксованих найвідомішими тлумачними¹ і жаргонними українськими лексикографічними² працями, оскільки названі одиниці є визначальним корпусом слів, що слугують динамічному розвитку цього соціолекту. Адже склад мовців, які ним послуговуються, постійно змінюється: одні старшають і стають дорослими, а їм на зміну приходять інші. До того ж, кожна історична доба накладає свій відбиток на мову молоді – школярів, учнів професійних училищ, студентів, курсантів. Тому ми переконані, що названа вище проблематика була й залишається досить важливою та на часі, що і визначає актуальність теми цієї статті.

Мета розвідки – лінгвістичний аналіз основних джерел збагачення соціолекту учнівської і студентської молоді новими жаргонними словами на початку ХХІ ст.

Фактичний матеріал студії – переважно власні записи розмовного мовлення молоді (школярів, учнів професійних училищ, студентів, курсантів) (РММ), а також тексти з інтернету (Інт), сучасної періодичної й електронної преси (газети “Україна молода”, “Українська молодь”, “Молодь Черкащини”, “Молода

---

¹ Див.: Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI; Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. на CD) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2009; Словник української мови. Київ : ВЦ “Просвіта”, 2012; Словник української мови : в 20 т. Київ : Наук. думка, 2010–2018. Томи I–IX.

² Див.: Український молодіжний сленг сьогодні / Уклад. С. Пиркало / за ред. та післямовою Ю. Мосенкіса. Київ : Мова та історія, 1999; *Ставицька Л.* Український жаргон: Словник. Київ : Критика, 2005; *Цезура О.* Лаба: тлумачний словник музичного та митецького сленгу. Київ : Український ренесанс, 2009; *Врублевська Г. Й.* Словник жаргонної лексики у творах письменників “Житомирської прозової школи”. Житомир : Вид. Житомир. обл. універс. наук. бібліотеки ім. О. Ольжича, 2015.

Галичина”, “Високий замок”) (Пр), радіо (“Українське радіо”, “Радіо Свобода”) (Р), телеканалів (“24 канал”, “НЛО TV”, “112-й канал”, “1+1”, “5-ий канал”, ТРК “Україна”, “ICTV” та інші) (Т) і художнього стилів (твори С. Жадана, Л. Дереша, А. Дністрового, І. Карпи, Є. Пашковського, С. Пиркало, О. Ушкалова, С. Андрухович, Ю. Андруховича). Корпус дібраних жаргонних слів становить понад 200 одиниць.

Загальноновизнано, що жаргон, на відміну від арго, є відкритою системою, яка постійно поповнюється новими словами, відбиваючи соціальні й матеріальні зміни в житті українців. Однак, за нашими спостереженнями, молодіжний соціолект найбільш динамічний порівняно з іншими жаргонними підсистемами. Це зумовлено низкою чинників: постійною зміною поколінь, молоді люди полюбують активніше спілкуватися з метою самовираження, самоствердження, їхнє бажання бути неординарними, дотепними, прагнення вразити співрозмовника свіжістю та яскравістю висловлювання, намагання уникнути відомих, трафаретних та затертих слів і виразів тощо. Тут виявляється розкутість, тяжіння до створення нестандартної лексики та фразеології, яка слугує мовцям не лише засобом оригінальної номінації осіб, реалій, явищ, процесів, дій і станів, але й нерідко для посилення образності, емоційності, експресивності, впливу на одержувача інформації. Тому молоді люди часто використовують незвичні та колоритні слова й фразеологічні одиниці, переважно зниженого (а іноді й лайливого та вульгарного) реєстру. Хоча, з іншого боку, їх мовлення в останні роки засвідчує зростання інтелектуалізації, що виявляється у вживанні книжних одиниць – переважно запозичених слів. Цікаво, що у процесі творення й засвоєння нових жаргонізмів простежуються своєрідні когнітивні процеси молодого покоління, їхнє неординарне сприйняття світу і бачення себе в ньому.

Слушні зауваги щодо особливостей молодіжного сленгу висловила Леся Ставицька, яка вважала, що йому, як ніякому іншому соціолектові, притаманна певна розмитість кордонів, а тому вичленувати його як замкнену підсистему можна лише умовно [Ставицька : 190].

Які ж основні джерела поповнення і збагачення молодіжного жаргону в українській мові початку ХХІ ст.? Зупинимося докладніше на цьому.

Зібраний фактичний матеріал і наші спостереження дали змогу виокремити кілька таких джерел.

1. Новоутворення на основі як питомих, так і запозичених дериваційних ресурсів. Словотвірне різноманіття характерне для цього соціального діалекту. Такі похідні одиниці, як і в сучасній українській літературній мові, так і в молодіжному жаргоні, істотно домінують. Фактичний матеріал переконливо засвідчує, що аналізовані соціолектизми утворюються здебільшого морфологічним і лексико-семантичним способами. Перший спосіб представлений різними підспособами, серед яких переважає суфіксальний. У процесі творення іменників-неологізмів, корпус яких є найбільшим в аналізованому соціалекті, на початку ХХІ ст. найпродуктивнішими постпозитивними формантами є: **-ик** (*джусик* ‘сік’, *борзик* ‘той, хто поводить себе нахабно, агресивно’ та ін.), **-ух(а)** / **-юх(а)** (*Сільуха* ‘продовольчо-промисловий супермаркет «Сільпо»’, *приколюха* ‘жарт, розіграш; дотепний вислів’ та ін.), **-к(а)** (*катка* ‘гра’, *ботанка* ‘заучка-відмінниця’ та ін.), **-он** (*зачесон* ‘зачіска’, *видон* ‘вид, вигляд кого-небудь’ та ін.), **-ак** (*зомбак* ‘зазомбована людина’, *пресак* ‘група м’язів живота людини; прес’ та ін.), **-іст** (*шлангіст* ‘той, хто ухиляється від роботи; нероба; ледар’, *фінгаліст* ‘особа, яка ставить синці під оком (фінгали)’ та ін.). Пор. у контекстах: *Учора на перерві ми з другом устигли провести в настільний теніс тільки одну катку* (РММ); *Це все зачесон! Він вводить в оману. З таким зачесоном і Іво Бобул став привабливим ...* (Інт); *Дехто перемотував онучу на нозі, тримаючись за плече товариша і носакон намацуючи халяву чобота; загнані, дикуваті, в арештанськи довгих шинелях, батожили недобрими поглядами; у-у, синок, попеня, шлангіст, хрестоносець!* (Є. Пашковський). Цікаво, що в низці соціалектизмів молодь замінює первинні суфікси на інші. Засвідчено, що ця субституція є двох планів: як заміна питомих українських суфіксів іншомовними (*зачіс-к-а* – *зачес-он*, *амрикан-ець* – *америк-ос*), так і навпаки (пор.: *маж-ор* – *маж-ик* ‘молодик багатих або впливових батьків, який веде розкішний і розгнуданий спосіб життя’, *фаш-ист* – *фаш-ик*).

Відомо, що в усному розмовному мовленні люди намагаються економити лінгвальну енергію, а тому часто скорочують речення і слова. Це особливо характерно для молодіжного жаргону, у якому є чимало нових слів, утворених безафіксним способом деривації: *проц* (від *процент*), *тел* (від *телефон*), *ава* (від *аватар*) ‘невелике статичне або анімоване зображення (часто обмежене розміром у певне число пікселів і / або байтів), що використовується для персоналізації користувача будь-яких онлайн-сервісів’, *ігнор* (від *ігнорувати*), *ок* (від *окей*) та ін. Пор.: *Мабуть я не люблю інтриги і тому поставила свою реальну фотку на аву* (Інт); *Поради не давати хабарів за залік, не брати гречку й не плутати ліфт із туалетом стикаються з потужним ігнором* (Пр); *Ти не мусиш зайняти перше місце, та й друге тобі ні до чого, казав він якомусь хлопцеві зі стрибків у довжину, займи третє – і все буде ок. Доктор Еріксон знав, що коли хлопець відразу виграє золоту або срібну медаль – його кар’єрі капут* (С. Андрухович).

Одним із важливих засобів економії мовних зусиль у соціальному діалекті молоді виступає універбація, пор.: *студак* ← *студентський квиток*, *Пузатка / пузатка* ← “*Пузата хата*”, *нулівка* ← *нульова пара*, *днюха* ← *День народження* тощо. Напр.: *Сьогодні ми з друзьбанами досить смачно пообідали в Пузатці на Подолі* (РММ); *Днюха Style* або *День народження в бібліотеці* (Інт).

Також законом економії мовної енергії спричинена поява в аналізованому жаргоні досить значної кількості нових одиниць, утворених абрєвіацією: *лкз / елказе* ‘лінгвокраїнознавство’; *СУЛМ / СУЛЕМЕ* ‘сучасна українська літературна мова’; *спс / еспеес* ‘спасибі’; *хз / хезе* ‘хто його знає; хтозна’; *ензе* ‘ні за що’; *нзн* ‘не знаю’; *гп / гепе* ‘гідотна потвора’; *ВасФе* ‘Василь Федрович’ та ін. Пор. у контекстах: *Я сьогодні не йду на пари з елказе* (РММ); “*Хезе*” *від тернопільської молоді* (Інт); *ВасФе захворів, і сьогодні фізри не буде* (РММ).

В останні роки помічено, що молодіжні соціолектизми активно творяться шляхом основоскладання, що дає змогу сказати коротше, дотепніше і стилістично виразніше: *парохід* ‘той, хто відвідує пари’; *парогуль* ‘той, хто пропускає заняття’; *довбогриз* ‘дурень’; *понторіз* ‘той, хто поводить себе виключно, зухвало, намагаючись привернути до себе увагу; хвалько’; *трудо-*

льот / туболіт ‘безхатко, волоцюга’; *скотовоз* зневажл. ‘автобус, маршрутне таксі’; *борцохльоб / борщехльоб* зневажл. ‘рот’; *мордогляд* ‘дзеркало’ та ін. Пор. у контекстах: *Ще один плюс Astra – машина настільки непримітна, що її не купують ні “гонцики”, ні “понторізи”* (РММ); А так за що платити? За *скотовози*? Крім того, ніхто не моніторить пасажиропотік (Інт); *Пора якийсь канал організувати, заткнути без бухалова борцохльоби...* (Є. Пашковський). Як бачимо з наведених прикладів і ще ряду не поданих одиниць зібраного фактичного матеріалу, значний корпус із-поміж молодіжних жаргонізмів-неологізмів становлять назви осіб, що свідчить про потужну тенденцію до антропоцентризму в аналізованому соціолекті.

Відзначаємо, що в сучасному молодіжному жаргоні прикметників-неологізмів налічується невелика кількість порівняно з іменниками. Уворюються вони суфіксальним способом за допомогою традиційних питомих формантів *-ов-* / *-ев-* (*бестовий* ‘найкращий’, *трешевий* ‘який характеризується відмовою від стандартів, повним запереченням загальноприйнятих норм (стиль в одязі, поведінці людей та ін.), життям без меж і обмежень’), *-н-* (*суперний* ‘найкращий’, *кульний* ‘гарний, модний, престижний, вражаючий, захопливий’), *-уват-* (*бикуватий* ‘який має невисокий розумовий рівень, але сильний і агресивний, самовпевнений чоловік’), *-езн-* (*бомбезний* ‘розкішний, чудовий, захопливий, грандіозний, потужний; який зумовлює вибух емоцій, позитивну оцінку’) та ін. Напр.: *Але Олег Скрипка вирішив не йти по стопах колег, які випускають “бестовий” альбом з 100500 частин, коли з них вже сиплеться труха* (Інт); *Терезка спробувала уявити собі людину, яка випадково натрапить на цей гербарій. Сиділи собі хлопець і дівчина, подумає він, з одного класу. Прийшли, мовляв, після уроків, посидіти, побазарити. Він – бикуватий і самозакоханий, вона – ... вперта* (Л. Дереш).

У молодіжному соціолекті, за нашими даними, функціонує невеликий корпус дієслів-неологізмів, порівняно з іншими лексико-граматичними класами слів, утворених переважно суфіксальним способом із використанням відомих національних формантів *-и-* (*селфити* ‘фотографувати себе’, *хайпити* ‘піарити,

створювати надмірну популярність, ажіотаж аж до істерики, навколо чогось’, *чїлити / чїлити* ‘релаксувати, відпочивати, нічого не робити’), *-ну-* (*дзенькнути, брякнути* ‘зателефонувати’, *-а-* (*спікати* (від англ. *speak*) ‘говорити’, *глюкати* ‘працювати з перебоями (про програму, комп’ютер), із помилками’), *-ува-* / *-юва-* (*пензлювати* ‘іти, прямувати’). Пор.: *Бодьо, досить уроки вчити, давай краще чїлити* (з усного мовлення школярів); *Випив пива і роздаю (жалко, що інтернет глюкає)* (Інт).

Помічено, що прислівників-неологізмів в аналізованому соціолекті утворено найменше: *кульно* ‘гарно, модно, престижно, вражає, захоплює’; *лайтово* ‘легко’; *ізічно* ‘легко’. Напр: *Відео знято кульно!* (РММ).

Характерно, що сучасна молодь полюбляє активно використовувати для творення нових слів лексико-семантичний спосіб деривації. Корпус таких неосемантів є досить значним. У процесі семантичної деривації значну роль відіграють перенесення за подібністю. Засвідчено найрозноманітніші види метафор: *русалка* ‘дівчина’, *покемон* ‘хлопець’, *фреш* ‘першокурсник у виші’, *макіяж* ‘синці на обличчі’, *дріт* ‘телефон’, *сканувати* ‘списувати’, *кашляти* ‘говорити, розмовляти’ та ін. Напр.: *Артем, фрешфест? (всі фреші уже автоматично запрошені!) про формат деталі будуть публікуватись ближче до зустрічі:3. Аліна, хто такі “фреші”? Артем, першокурсники!) Ми в Могілянці називаємо вас фрешами :)Тому ж і фрешфест:3* (Інт). Деякі соціолектні неосеманти у мовленні молодіжної субкультури утворено на основі метонімії: *шумахер* ‘той, хто любить швидко їздити (нерідко порушуючи правила дорожнього руху)’, *хмельницький*, *богдан* ‘грошова купюра номінальною вартістю 5 гривень’, *скворода* ‘грошова купюра номінальною вартістю 500 гривень’ та ін., пор.: *Неадекватним шумахерам на старому фольксвагені вдалося проїхати всі переешкоди, включаючи навіть – перекриті поліцією дороги!* (Т); *Що ти мені богдана сунеш?! Дай дороговартіснішу банкноту* (РММ). Помічено, що такі субстандартні одиниці, оскільки вони стилістично марковані та місткі (економія мовних зусиль), поступово проникають в інтержаргон і в розмовне мовлення.

Зафіксовано цікавий випадок відфраземної деривації. Так, на основі усталеної одиниці *бути під каблуком у жінки (дівчини)* внаслідок еліпטיзації утворено молодіжний жаргонізм *каблук* ‘чоловік, який повністю підпорядковується дружині або хлопець – дівчині’. Крім номінативної функції, цей соціолектизм виражає негативну маркованість – несхвальності і зневаги. У розмовно-експресивному мовленні йому відповідає синонім-дублет *підкаблучник*.

2. Іноземні мови. За нашими даними, із-поміж неологізмів іншомовні входження, не зафіксовані словниками, посідають другу позицію в аналізованому жаргоні й також є досить чисельними. Адже останнім часом іноземні мови мають усе більший вплив на молодіжну субмову. Серед них майже 90 % займають англіцизми й американізми. Це зумовлено тим, що нині англійська мова посідає домінуювальну позицію в світі як засіб міжнародного спілкування, активно входить у сучасне мовлення українців. Характерно, що ця мова в молодіжному середовищі є престижною і навіть найбільш модною, а тому перспективною для студіювання. Закономірно, що чимало жаргонізмів, які побутують у середовищі школярів, учнів професійно-технічних училищ, студентів, курсантів, – це слова, запозичені з англійської мови та її американського варіанта в готовому вигляді та функціонують переважно як варваризми: *хейтер* (з англ. *hater* – *ненависник*) ‘людина, яка ненавидить й осуджує все і всіх, хто їй не подобається або *агресивно реагує на будь-яку інформацію, яку вона тільки бачить*; недруг’; *тічер / тичер* (з англ. *teacher*) ‘учитель’; *ізі* (з англ. *easy* – *легко*) ‘легко, без зусиль, не стомлюючись; заіграшки’; *хайп* (з англ. *hype* – *ажіотаж, нав’язлива реклама*) ‘1) інтенсивна і нав’язлива реклама, розкручування; піар; значна увага, захват, галас, істерика довкола когось або чогось; 2) те, що нині модно’; *гайс* (з англ. *guys*) ‘хлопці, чуваки’ та ін. Пор.: *Розпізнати хейтера легко. У тексті переважають емоції, а в словах підступ* (Інт); – *Привіт, гайс! Як справи?* (РММ). Цікаво, що їх розуміють і відтворюють навіть ті, хто ніколи не вивчав англійської мови та не був у Великій Британії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії.

Зібраний матеріал засвідчив, що нововходжень із інших мов, якими починає активно послуговуватися молодь, порівняно з англіцизмами, небагато. Це жаргонізми-новозапозичення з російської (*допка* (скорочення від рос. *дополнительная сессия*)

‘перескладання заліків та іспитів у додаткову сесію’, *жиза* (усічена форма від рос. *жизнь*) ‘життя’, *деер* (скорочення від рос. *День рождения*) ‘День народження’; німецької (*цвай* (*Zwei*) ‘оцінка «двійка»’, *натюрліх* (*natürlich*) ‘звичайно, очевидно, натурально’); іспанської (*чіка* (*chica* ‘молода дівчина’)); французької (*шарман* (*charmant*) ‘чарівний, вишуканий’), китайської (*феншуй* (風水 *fēngshuǐ* – дослівно ‘вітер і вода’) ‘чудово, неперевершено’) мов. Але останнє слово ввійшло до лексичного складу української мови зі значенням ‘давнє китайське містичне вчення про гармонійне життя людини у Всесвіті, даоська практика символічного освоєння простору; що-небудь розміщене продумано і чітко’, а вже в молодіжному жаргоні було пересмислене завдяки певним асоціаціям і набуло іншої семантики. Пор. у контекстах: *Скажіть будь-ласка, якщо я потрапив на допку, це впливає на стипендію, просто якщо я здам на допці екзамен на 3, в мене буде середній бал 4, в деяких інститутах, якщо попав на допку, то стипендії точно вже не буде?* (Інт); *Братан схопив сьогодні цвай із вищмат (з усного мовлення студентів); – Як воно нічого?! – У мене все феншуй!* (РММ).

3. Вхідження з інших жаргонів. Передусім, це нові жаргонні одиниці з комп’ютерного соціолекту, оскільки в інформаційну добу швидко розвиваються комп’ютерні технології і сучасна молодь підтримує науково-технічний прогрес, не уявляє свого життя без ПК, ноутбука, планшета та активно послуговується ними: *ноут* ‘ноутбук’, *живність* ‘вірус’, *млинець* ‘носіє інформації у формі круглої пластини, покритої шаром матеріалу, призначений для запам’ятовування і відтворення інформації; компакт-диск’, *масдай* ‘крайній ступінь невдоволення’, *гамать* ‘грати’, *задротити* ‘фанатично грати в комп’ютерні ігри’ тощо. Напр.: *Давай виберемо бестовий ноут для подарунку братану!* (РММ).

Захоплення молодих людей спортом (особливо футболі) було й залишається на всі часи, а тому проникнення одиниць цього соціолекту – дость характерне явище: *пеналь* ‘одинадцятиметровий штрафний удар; пенальті’; *сейвити* ‘рятувати свої ворота від неминучого гола у футболі, гандболі, хокеї та ін. (про воротаря)’; *глар* ‘уболівальник, який не має улюбленої команди та переважно гостро переживає за команду-фаворита’; *Кріш* ‘футбо-

ліст Кріштіану Роналду душ Санташ Авейру»; *треша, трега* 'навчання, вправи для вдосконалення навичку, майстерності; тренування' та ін. Пор.: *Кріш оконфузився, бо не забив пеналь* (РММ); *Деня вчора отримав невелику травму на треші* (РММ).

Не менше зацікавлення виявляє молодь і щодо автомобілів і всього, пов'язаного з ними, а також цим жаргоном, яким вона активно послуговується: *підрізати* 'несподівано стрімко обігнати який-небудь транспортний засіб (переважно автомобіль), перешкоджаючи його подальшому рухові та створюючи аварійну або близьку до неї ситуацію на дорозі'; *ламба / Ламбо* 'спортивний автомобіль італійської компанії «Ламборіні»»; *горцик* 'циліндр'; *гідрач* 'гідравлічний пристрій для підсилення потужності дії на важелі керування машин і механізмів' тощо. Напр.: *Наше авто з російськими номерами часто-густо підрізають, притискають до обочини і облаюють із вікон чуваки з почепленими акурат після остаточного оголошення результатів виборів (Ааааа! Лучше позна, чем нікагда а а!!) помаранчевими стрічками* (І. Карпа); *“Ламбо” кашляє. Шини скриплять. Відчувається ядучий запах паленої гуми* (Інт).

Важливою і невід'ємною частиною життя сучасного підрастаючого покоління є музика та відповідний соціальний діалект, одиниці якого активно проникають і побутують у мовленні молодих людей: *кубик-рубик / кубік-рубік* 'пісня, у якій повторюються ті самі слова і яка не має змісту, а є лише ритмом'; *солянка* '1) сольний концерт поп-виконавця; 2) суміш різних музичних напрямів, стилів, виконавців тощо'; *рок-н-ролити* 'танцювати під рок-н-рол, розважатися'; *звучара* 'потужний звук' та ін. Пор.: *А кар'єра “Лазарету” тимчасом розвивалася блискавично. Не встигли вони створити перший альбом і дати два пробні концерти в сусідній із Льошиним будинком США № 45, як їм запропонували взяти участь у роковій “соляниці” на вело-треку СКА, потім – у концерті перед Оперним театром, у приміщенні Львівської філармонії...* (Н. Сняданко).

На нашу думку, переважна більшість наведених вище і подібних жаргонізмів швидко “розкручується” та набуває статусу інтержаргонізмів, тобто вони стають сленгізмами.

4. Запозичення із кримінального аргю. Певній частині молоді здається, що використання таких слів у мовленні підкреслює їх дорослість, “крутизну”, підвищує їхній соціальний статус серед однолітків. Так, останнім часом в аналізованому соціолекті почав активно побутувати негативнооцінний неологізм *зашквар* із місткою семантикою ‘ідіотизм, ганьба, безумство, щось недолуге, неприйнятне і немодне’. Це слово проникло в молодіжний жаргон із кримінального аргю, де *заішкваритися* означає ‘зганьбитися’. Пор. у розмовах молоді: *Нині носити сандалі не на босу ногу, а в шкарпетках – це повний заішквар* (РММ). Ще одним прикладом слугує семантичний жаргонізм-неологізм *череп* ‘відмінник’, утворений на основі кримінального арготизму, який має два значення: ‘1) голова; 2) татуювання, що свідчить про належність особи до еліти злочинного світу’.

Безсумнівно, існують ще й інші, менш важливі, джерела поповнення лексичного складу молодіжного жаргону, але в цій статті ми обмежилися аналізом лише головних.

Висновки. Отже, “жаргонний бум” в українській мові на початку ХХІ ст. зумовлений впливом як екстра-, так і інтралінгвальних чинників. Зібраний і проаналізований фактичний матеріал засвідчив, що найбільш динамічно в цей період розвивається, трансформується, постійно змінюється й оновлюється саме молодіжний жаргон. Він інтенсивно збагатився в останні два десятиліття передусім неологізмами, основними джерелами яких були – словотворення на основі питомих і запозичених дериваційних ресурсів, іноземні мови, інші жаргони, кримінальне аргю.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Процеси оновлення словникового складу молодіжного соціолекту є надзвичайно інтенсивними, а тому потребують подальшого ґрунтовного вивчення у структурно-семантичному, функціонально-стилістичному й когнітивному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

Ставицька Л. Аргю, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 348 с.

REFERENCES

Stavyczka L. (2005) Argo, zhargon, sleng [Argo, jargon, slang]. Kyiv: Krytyka, 348 p. (in Ukrainian).

Oleksandr Styshov, Doctor of Philology, Prof.
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv

**Sources of expanding of the youth jargon in Ukrainian
at the beginning of the XXI century**

The article focuses on one of the important layers of the lexical system of the national Ukrainian language at the beginning of the XXI century, namely the youth jargon neologisms. The recording of the spoken language of young people (schoolchildren, students of vocational schools, university students, cadets, etc.) as well as texts from the Internet and contemporary Ukrainian journalism and fiction served as the material of the present study. The body of newly formed slang words under analysis comprises more than 200 units. The author defines and analyses the main sources of the mentioned units' enrichment. The most effective among them is the word formation on the basis of specific and borrowed derivative sources. It has been shown that within the analyzed period the youth jargon neologisms are mostly enriched by nouns-neologisms formed, in particular, by means of suffixation, univerbalization, abbreviation, compounding, lexico-semantic derivation or without any affixes at all. Newly formed adjectives, verbs and adverbs, being not numerous in comparison with nouns-sociolects of youth, are coined primarily by suffixation. Another effective source of the youth social dialect enrichment is their direct entry into Ukrainian from foreign languages, such as English, Russian, German, Spanish, French, and Chinese. Among these new borrowings English loan words prevail. Besides, a certain part of the youth neologisms has penetrated into speech of the young people from other jargons, such as computer, sports, automobile jargons. Some new units of the analyzed sociolect have come into use (mainly with a change in semantics) from a less effective source, i.e. a criminal argot.

Key words: youth, jargon, sociolect, neologism, word formation, derivation, semantics, argot.

Стаття надійшла до редколегії 04.02.19

ЛІНГВОПОЕТИКА

УДК 811.161.2'37

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).44-61](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).44-61)

Олександр Червченко, канд. філол. наук,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини, Умань

ОДОРАТИВНІ МАРКЕРИ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Теоретично обґрунтовано значення запаху в людському пізнанні, проаналізовано погляди окремих науковців щодо цієї проблеми, розглянуто одоративні маркери художнього тексту як компоненти єдиної системи мовних і надмовних ідіоасобів, націлених на формування різних видів підтексту. Європейська поезія початку ХХ ст. цікава передусім прагненням створити нову поетичну мову, тому значна увага приділяється засобам одоративності, коли запах стає виразником естетичного тла твору. Одоративний зміст поетичного мовлення ХХ ст. – один із важливих засобів формування змістової глибини тексту, розкриття палітри його підтекстових смислів.

Ключові слова: *запах, одоративність, художній текст, поезія, смислова структура тексту, підтекст, “Срібна доба”, український неокласицизм, ідіостиль, естетичне тло.*

Художньо-образна структура поетичного твору складна й багатоконпонентна, вона утворюється з найрізноманітніших чинників, серед яких центральне місце посідають типові символи довкілля, широкий спектр онімічних одиниць, номінації об’єктів біосфери, кольороназви, темпоральні, звукові та одоративні образи. Їхнє філософське розуміння підпорядковане авторській ідеї, прагненню відтворити сутнісні ознаки індивідуального уявлення про світ.

Одоративний складник довкілля в мові та мистецтві частково розглядали В. Виноградов, Ю. Лотман, О. Потебня, Н. Букс, М. Велер, В. Дятчук, С. Александрова, І. Гайдаєнко, В. Сидельников, Л. Ставицька, А. Пермінова, А. Вежбицька, Л. Соболева й ін. Відсутність систематизованого опису, висвітлення різноманітних рецептивних ознак одоративних образів у поетичному мовленні початку ХХ ст. зумовлюють актуальність цього дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі описового та концептуального аналізів виявити ознаки одоративних найменувань у європейському поетичному мовленні початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання: розкрити конструктивний характер поетичного мовлення 10–30-х рр. ХХ ст.; дослідити закономірності функціонування одоративних найменувань у європейському поетичному мовленні означеного періоду; виявити ідіостильові особливості використання образів на означення запаху в поетичному мовленні початку ХХ ст.

Об'єкт дослідження – одоративні образи у європейській поезії початку ХХ ст.

Предмет дослідження становлять рецептивні особливості одоративних образів.

Матеріал дослідження – вірші та переклади європейських поетів 10–30-х рр. ХХ ст.

Методика дослідження базується на функціональному підході до аналізованого матеріалу. Принагідно, залежно від етапу дослідження, використовується описовий, концептуальний і стилістичний аналізи.

Знання про навколишній світ людина отримує через відчуття. Відчуття – безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім світом, перетворення енергії зовнішніх подразнень у факти свідомості – в інформацію. Відчуття цікавили вчених ще з часів античності, проте досі немає їхньої єдиної класифікації. Традиційно виділяють п'ять відчуттів (за кількістю органів, якими вони сприймаються): слухові, смакові, зорові, тактильні, запахові. Свої класифікації пропонували такі відомі вчені, як Б. Ананьєв, С. Рубінштейн.

Англійський фізіолог Ч. Шерінгтон запропонував поділяти відчуття на основі анатомічного положення рецепторів і функцій, які вони виконують (див.: [Плужникова : 24]). Учений виділив три основні класи відчуттів: екстероцептивні, пропріоцептивні та інтероцептивні. Екстероцептивні відчуття виникають через вплив зовнішніх подразників на рецептори, що розташовані на поверхні тіла [Шапар : 58–59]. Вони поділяються на дистантні (зорові та слухові) і контактні (тактильні, смакові). Нюхові відчуття також належать до екстероцептивних, але займають проміжне місце між дистантними й контактними, адже запах – відчуття, що виникає

при дії пахучих речовин на рецептори слизової оболонки носової порожнини. Зазвичай запахи характеризуються через речовину, яка викликає це відчуття [Психологический : 114].

Актуальною ця тема є для вчених-філософів. “У філософській антропонімії та у філософії культури загалом культурна сенсорика (культура відчуттів) викликає все більший і більший інтерес. Сучасна ситуація передбачає повернення до одоративного складника світу” [Жорчова-Тюрина : 3]. Філософська оцінка аромату пов’язана з дослідженнями феноменології сприйняття в роботах Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті, Д. Гібсона, В. Подороги та інших. Усе більший інтерес викликає культура відчуттів, не залишилися осторонь від вивчення запахів і культурологи (Є. Жирицька, О. Левінсон, Г. Кабакова, О. Кушліна, Р. Кірсанова тощо).

Сутність процесів чуттєвого й раціонального пізнання людиною навколишньої дійсності вивчали Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтєв, вплив ароматів на психофізичний стан людини досліджували В. Аршанський, С. Гамаюнов, Л. Дудченко, Н. Марчук, Н. Холодний. Продуктивним є вивчення запахів у медичній практиці (С. Вічканова, Л. Гейхман, С. Іванов, Л. Жубер, Г. Заварзін, А. Кедам, А. Малєєв).

Учені-фізіологи пояснюють “бідність” запахової лексики тим, що в людини немає абстрактного уявлення про запахи. Тоді, коли існує уявлення про солоне, гірке, кисле, солодке на смак, можна виділити основний спектр кольорів, уявлення про запахи є суто предметним. Ми не можемо охарактеризувати запах, не називаючи речовини чи предмета, якому він притаманний [Плужников : 67]. Тому існує порівняно небагато “одоративної лексики”, проте широко використовуються вторинні назви, які або походять від перших, тобто конкретних предметів, або запозичені з інших лексичних систем.

Нюхові відчуття займають особливе місце в життєдіяльності людини. Всі запахи емоційно забарвлені та викликають у нас ті чи інші переживання, приємні чи неприємні, “байдужих” запахів не буває. Саме запахи найшвидше пробуджують пам’ять (і не логічну, а саме емоційну) [Плужников : 68]. Це є однією із причин того, що в сучасній літературі все частіше можна зустріти використання слів на позначення запахових відчуттів, які створюють додаткову експресію.

Мовна картина світу – це відображення людських думок і почуттів, які “цікавлять лінгвіста в тій мірі, в якій вони мають певні форми і типи вираження у самій мові” [Будагов : 3]. Існує декілька нелінгвістичних характеристик запахів: ще в 1756 р. Карл Лінней запропонував свою класифікацію, розділивши всі запахи на сім класів, Х. Цваардемакер поділив усі одоративні речовини на дев’ять класів (він опублікував перший варіант своєї одоративної системи в 1895 р., а остаточний – у 1914 р.). Досить широко використовується класифікація запахів Крокера і Хендерсона, яка базується на виділенні чотирьох основних запахів: ароматного, кислого, паленого та каприлового (у перекладі з латинської – “козлиного”). Відповідно до “нюхової призми” Хенінга (1924) визначають кілька відтінків нюху: квітковий, фруктовий, пряний, смолистий і пригорілий. Проте, як пишуть М. Плужников і С. Рязанцев, “поки що не маємо науково обґрунтованої системи класифікації запахів. Незважаючи на значні досягнення хімії та фізіології, це питання залишається відкритим. Мабуть, створити чітку систему класифікації запахів буде можливо тільки тоді, коли буде створена єдина, науково обґрунтована теорія нюху” [Плужников : 19].

Т. Плужникова, досліджуючи мовний матеріал творів М. Булгакова, схематично визначила декілька розрядів одоративних слів: 1) запах окремих предметів; 2) запах приміщення; 3) запах парфумів та інших ароматичних речовин; 4) запах ліків; 5) запах гостро пахучих речовин; 6) запах їжі; 7) запах диму; 8) запах рослин; 9) фізіологічні запахи; 10) запах тварин; 11) запах реалій, що не мають запаху (напр.: повітря, абстрактних понять тощо [Плужникова : 171–177].

Одоративні відчуття надзвичайно складні за своєю природою, бо позбавлені власного лексичного спектру, одоративні емоції знаходять підтримку в суміжних відчуттях, у характеристичних означеннях і, звичайно, у тому референтному полі, за яким закріплений реальний чи уявний запах. Останнє і робить одоративну сферу буття індивіда асоціативною за визначенням. Важко не погодитись із такою кваліфікацією запаху: “запах діє, як музика: він звернений до підсвідомого, викликає в нашій уяві мрії й спогади наперекір бажанням нашого розумового “я”, володіє знач-

ною силою навіювання, його вплив ірраціональний. Запах сам по собі може виникати як спогад і вести за собою напівстерті, але раптом оживаючі, уявлення про форми, звуки” [Белецкий : 217].

Проблема вираження словами запахових відчуттів здавна цікавила і письменників, і літературознавців. І. Франко зауважував, що “наша мова найбагатша на означення зору, менш багата, але все таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбільш на означення смаку і запаху” [Франко : 79]. Смак і запах важко передати словом, а тому довгий час і європейська поезія була бідною на лексику, що означувала ці поняття. Така ж ситуація притаманна й для більшості мов [Белецкий : 321]. І. Гайдаєнко вважає, що запахові відчуття допомагають глибше, яскравіше розпізнати складну психологію поезії, людських почуттів, характерів, зрозуміти соціальні події, відчутти їх значення та вагу [Гайдаєнко : 210].

Активне вживання одоративної лексики в різних мовних стилях і жанрах значно зросло у XIX ст., стверджує С. Корчова-Тюріна. Ця ознака, на думку науковця, є ознакою проявів реалізму, який тоді охопив усі види мистецтва. Щодо сучасних тенденцій, то в міру того, як збільшувалося вживання лексики зі значенням «запах», зростала і її функціонально-стилістична роль [Корчова-Тюріна : 87]. Психічна сфера одоративних відчуттів стала предметом вільного асоціативного експерименту Л. Ставицької, яка реконструювала об’єктивно наявні у психіці носія мови семантичні зв’язки слів означеного характеру [Ставицька : 65].

Отже, вивчення одоративного складника світу є цікавою проблемою для подальших наукових досліджень. Вважаємо, що можна розширити дослідницьке поле для вивчення аромату як важливого компонента довкілля, саме врахувавши здобутки поетичного мовлення.

Література на зламі XIX–XX ст., як і культура загалом, представлена багатоманітністю напрямів, течій, форм. Це був час заперечення усталених норм і традицій, руйнації старих моральних і художніх цінностей, пошуків нових мистецьких форм. Новітні тенденції модерної поезії визначили естетичні особливості “художнього дискурсу, в якому відбувається руйнування комунікативної природи, останній не відсилає до реальності, не називає

об'єкти, не забезпечує адекватності мови і значення. Він передусім стилізує, замикає на собі" [Гундорова : 130]. Так, у маніфесті дадаїстів заявлялося: "Я не хочу слів, які винайдені іншими. Я просто виробляю звуки. Спливають слова, плечі слів, ноги, руки, долоні слів" [Балль : 316–317], тобто культивувалося своєрідне заперечення соціальної, а відповідно мовної, свідомості.

У творчості будь-якого поета чільне місце посідають елементи, що характеризують його історичну епоху, її світоглядні орієнтири. У своїй сукупності вони створюють своєрідну модель володіння світом. Як зазначає Л. Ставицька, "лексичні одиниці, ключові для художньої мови певної епохи, генетично пов'язані з літературними напрямками і течіями" [Ставицька : 27]. Відкритий російськими символістами образний світ запаху закріплюється в поетичному мовленні 10–20-х рр., розширюючи словесний спектр одоративних уявлень. Розглянемо, для прикладу, особливості одоративного складника довкілля в російській поезії "Срібної доби". Спостерігаємо кілька ступенів асоціативного ускладнення цього типу образів: від найнижчого – фіксації чи відтворення запаху – до створення образу запаху з усіма можливими способами його естетичного ускладнення.

1. Безпосередня фіксація одоративних вражень, які зумовлені конкретним фактом дійсності, напр.: *Журчит вода, протачивая иллузы, / Сырой травой пахнет мгла* (Г, 89), *Вот дуг, где сладкий запах меда / Смешался с запахом болот* (Г, 105), *Свежих лилий аромат* (А, 20), *Всё сильнее запах тёплый / Мёртвой лебеды* (А, 20), *Прокисший воздух плесенью веет* (МВ, 72), *Пахнет уксусом, краской и свежим вином из подвала* (МО, 174), *Тонкий воздух кожи* (МО, 199).

Окремі автори, прагнучи до відтворення тогочасної реальної дійсності, виважено використовують одоративні образи урбаністичного походження, напр.: *Бензина запах и сирени, / Насторожившийся покой* (А, 42), інші – через зображення селянського побуту прагнуть увиразнити національний колорит, напр.: *Пахнет рыхлыми драченами: / У порога в дежке квас* (Е, 38), і навіть зберегти релігійний контекст образів: *Пахнет яблоком и медом / По церквам твой кроткий спас* (Е, 40).

Однак переважна більшість таких образів пов'язана з природними першопочатками, напр.: *Никнут шёлковые травы, / Пахнет смолистой сосной* (Е, 23), *Пахнет вербой и смолою* (Е, 43), *Суховатой липой пахнет от колёс* (Е, 49), *Есть запах цветов медуницы / Среди незабудок* (Х, 177), *Влажно пахнут тополя* (А, 32). У деяких із них навіть проступають риси часової надрельності, напр.: *Но взбитых сливок вечен вкус / И запах апельсиновой корки* (МО, 195).

2. Запахові властивості надаються реаліям, за якими в художній уяві поета закріплені конкретні джерела запаху: *Черёмуха душистая / С весною расцвела* (Е, 61), *Пьяный пах медових сот* (Е, 67), *Свежий ветер моря* (Г, 114), *Едкий, душиный запах дёгтя* (А, 36), *Сладок запах синих виноградин* (А, 20), *Пахнет дымом бедная овчина* (МО, 205), *С розоватым винным паром / Полетит шашлычный дым* (МО, 206), *Кому душистое с корицею вино* (МО, 217), *Лесным пахучим мёдом* (Х, 75). Науковці вважають, що словесно-образні формули типу *запахна весна* (*осінь*), *пахне вітер*, *пахучий вітер* становлять собою самоцінний і самодостатній образ у художньому тексті.

Серед образів такого типу зустрічаємо образи зоологічного походження, напр.: *Небо душно и пахнет сизью и выменем* (Х, 83), *Бежали буйволы, и запах молока вздымался деревом на небо / И к тучам шёл* (Х, 147), *Свежо и остро пахли морем / На блюде устрицы во льду* (А, 43).

Інколи одоративні образи позначені антропологічними ознаками, напр.: *От мамыши мальчик унаследовал запах / и способность вникать легко и без мыла* (МВ, 64), *Чёрная, потом пропахшая выть* (Е, 48), *Ароматней медуницы / Пахнет жней весёлых пот* (Е, 61), *Видя девушек смуглых и гибких как лозы, / Чье дыханье пьяней бальзамических смол* (Г, 136). Через одоративні образи проступають риси історичної епохи, зокрема події Першої світової війни: *В роце чудились запахи ладана / В ветре бластились стуки костей* (Е, 61), де образи *ладану* та *кісток* асоціюються з сотнями загиблих на фронтах людей.

3. Асоціативні властивості запаху: “запах діє, як музика: він звернений до підсвідомого, викликає в нашій уяві мрії й спогади наперекір бажанням нашого розумового “я”, володіє значною си-

лою навіювання. Його вплив ірраціональний. Запах сам по собі може виникати як спогад і вести за собою напівстерті, але раптом ожилі, уявлення про форми, звуки” [Белецкий : 217], напр.: *Я ребёнком любил большие, / Мёдом пахнувшие луга* (Г, 104). Окремі образи (наприклад, поезія М. Гумільова “Абиссиния”) сповнені екзотики світовідчуття: *Я хожу туда трогать дикарские вещи, / Что когда-то я сам издалека привез, / Чуютъ запах их странный, родной и зловещий, / Запах ладана, шерсти звериной и роз* (Г, 129).

Описові конструкції з нанизуванням реалій, що несуть запахові асоціації, часто трапляються у філософсько-поетичних роздумах, на зразок поезії М. Гумільова “Средневековье”: *И пахнет звёздами и морем / Твой плащ широкий, Женевьева* (Г, 98), або поезії А. Ахматової “Вечерняя комната”: *Так душно пахнет старое саше. / И комната, где окна слишком узки, / Хранит любовь и помнит старину* (А, 35), де саше – напахчена або наповнена ароматичними речовинами подушечка, яку кладуть між білизною для надання їй приємного запаху.

4. Сполучуваність одоративної лексики з назвами пір року, явищ природи, часовими поняттями, тобто тими предметами, що не володіють запаховими властивостями, але їм приписуються одоративні ознаки конкретних, наявних у тексті, джерел, напр.: *Ведь звёзды были крупнее, / Ведь пахли иначе травы, / Осенние травы* (А, 23), *Весенним солнцем это утро пьяно, / И на террасе запах роз слышней, / А небо ярче синего фаянса* (А, 29), *Вечер осенний был душен и ал* (А, 35), *Летней бури запах свежий* (Х, 114), *Закурился пахучий туман* (Е, 66), *Пахло инеем и глиняным угаром* (Е, 77), *Благовонной ночной тьмой* (Г, 184).

Таким чином, твори російських поетів “Срібної доби” органічно увібрали в себе одоративний складник довіклля, за допомогою якого відтворено не лише конкретні, а й асоціативні властивості запаху, створено чарівний світ художньо осмисленого слова.

Еволюція української віршової мови у 10–20-х рр. відзначалася різкою зміною естетико-світоглядних доміант, співіснуванням літературних течій та напрямів, за кожним із яких стояла певна мовно-естетична платформа. Навіть побіжний погляд на тогочасний літературний процес дає уявлення про його стильову поліфонію. “Від початку століття в українській поезії утверджується но-

вий тип митця з модерним комплексом світобачення та своєрідним мисленням. Цей митець прийшов на зміну тим, хто мав народницькі погляди на мистецтво, коли воно ототожнювалося з самим життям і зводилося до утилітарного призначення” [Ставицька : 28].

Творчість українських модерністів – Миколи Вороного, Олександра Олеся, Грицька Чупринки, поетів “Молодої Музи” (Петра Карманського, Богдана Лепкого, Василя Пачовського) – стала початком нової естетики, модерних ідей, настроїв, словесних образів. Постульована теоретиками літератури жанрово-стильова неповнота українського письменства зовсім не означає, що була обірвана тяглість художньої свідомості; українська поезія початку століття була вписана в європейську систему символістських художніх форм. Неважко спостерегти динаміку всередині символістського образного руху. Варто погодитись із думкою Ю. Лавріненка, що на ґрунті раннього модернізму (пресимволізму) згодом виріс справжній символізм, що досяг свого найбільшого розвитку в добу національного відродження (1917–1920): Яків Савченко, Дмитро Загуд, Василь Чумак періоду його друкування в літературно-критичному альманасі “Музагет”. Вершиною українського символізму стала збірка Павла Тичини “Сонячні кларнети”, що синтезувала естетичні пошуки 10-х рр. і накреслила програму розвитку української поезії в майбутньому. Згасання символізму припадає на середину 20-х рр. ХХ ст. Такий поділ поезії першого десятиліття ХХ ст. має умовний характер.

Енергія символістського образного слова відлунює в поетиці футуристів і революційних романтиків, які, засвоївши словник попередньої поетичної епохи, надали йому нових образних та експресивних відтінків. Футуризм (Михайль Семенко, Гео Шкрупій, Юліан Шпол, Віктор Вер, ранній Влизько, Микола Бажан) прискорив розпад символізму, епатажно заперечуючи естетику красивого стильового слова.

Із власним естетичним маніфестом виступила група неокласиків (Максим Рильський, Михайло Драй-Хмара, Микола Зеров, Юрій Клен, Павло Филипович), які належали до широкого всеєвропейського культурного руху: “<...> праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій стати

принаді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатої на вирази, логічної, здібної передати всі відтінки думок, мови”, – писав М. Зеров у примітках до власної збірки “Камена” (3, 582).

Українська поетична традиція початку ХХ ст. знайшла своєрідне продовження у творчості поетів, що умовно зараховуються до революційно-романтичної стильової течії – Володимир Сосюра, Василь Еллан-Блакитний, Микола Бажан, Олекса Влизько, Євген Григоров, Терень Масенко, Павло Усенко, Василь Бобинський, Микола Хвильовий, Євген Плужник та ін. У їхньому образному словнику чи не найповніше віддзеркалена поетична модель тогочасного історичного часу зі знаками й поняттями доби, що включались у систему образного словоперетворення.

Так чи так, історична специфіка різноманітних моделей поетичної мови зумовлювалася насамперед тими правилами, якими керувався письменник. На кожному етапі художньої еволюції персональні варіанти смислових трансформацій об’єднуються в міжіндивідуальні системи, із часткових моделей і виростає загальна картина поетичної мови конкретної епохи. Кожна поетична маніфестація (залежно від естетичної програми) виробляла свою специфічну модель поетичної мови, яка змушувала митців дотримуватися відповідних (певному угрупованню) норм слововживання, тематичної визначеності.

У праці “Із секретів поетичної творчості” І. Франко писав: “<...> чим примітивніша поезія, тим меншу роль грає запах, тим бідніша мова на його означення, тим менше згадують про нього поети. <...> В нашій поезії не стрічаємо такої гіпертрофії запахового зміслу. В народних піснях запах грає дуже малу роль. <...> У Шевченка не стрічаємо образів, узятих з сього зміслу, коли не числити переспіву псалмів Давидових” [Франко : 79–80]. Український пресимволізм початку ХХ ст. увібрав досвід західноєвропейського символізму з розвиненою на той час поетикою запаху: штучні аромати, що прийшли зі Сходу в Європу, примусили поетів Заходу зацікавитися світом пахоців [Белецкий : 203].

Заслугою раннях символістів було введення в українську поезію ХХ ст. образної теми запаху, що було закономірним явищем в еволюції виражальних можливостей українського поетичного слова. В. Дятчук виділяє дві типові конструкції в українській мові

на позначення запахових відчуттів: у першій іменник виступає в ролі підмета і, зазвичай, поєднується з характерними дієсловами типу *п'янить, паморочить, душить, ріже, дратує, лоскоче*, у другій – дієслово зі значенням ‘сприймати’ поєднується з іменником на позначення запаху взагалі, що виступає в ролі об’єкта дії, а в реченні виконує функцію додатка [Дятчук : 36]. В українській віршовій мові лексичний ряд *запах, пахне, пахоці, аромати, аромат, одор* підкреслює красу одоративної емоції.

За допомогою широкої палітри запахів М. Рильський, наприклад, намагався щонайповніше описати природу, яка його оточує. Поет щоразу віднаходить нові відтінки, створює неповторні образи, в основі яких одоративні відчуття. Вони є класичними взірцями створення образності за допомогою слів, що не є експресивно забарвленими: *Запахла осінь в'ялим тютюном, / Та яблуками, та тонким туманом, – / І свіжі айстри над піском рум'яним / Зорюють за одчиненим вікном* (Р, 265); *Несіть богам дари! Прозорий мед несіть, / Що пахне гречкою і теплими дощами* (Р, 268). М. Рильський з особливою теплою зображує дари щедрої осені, багатство її пахоців. Тонке чуття поета вловлює таке багатство відтінків цих пахоців, що їх словесне віддзеркалення можна зрівняти хіба що з мистецтвом.

В. Дятчук зазначає: “Одна з характерних ознак художнього мовлення, словесно-художнього зображення дійсності полягає в особливому стильовому навантаженні тих лексичних засобів, які мають викликати в уяві читача образи, побудовані на відчуттях запаху, смаку, дотику тощо. Разом з тим поняття, що означаються конкретно, так званою емпіричною лексикою, у художній текст вводить реальна особа, яка сприймає світ у кольорах, звуках, запахах; завдяки названню у слові людським відчуттям досягається емоційний вплив на читача, зримими, об’ємними, наче намальованими постають описувані письменником пейзажі, портрети дійових осіб” [Дятчук : 3]. М. Рильський використовує практично всі лексичні одиниці, на зразок *запах, аромат, пахоці: Од квітів ллються пахоці струмисті; А вранці-тільки глянь! – квітки уже горять / Червоні,... й білі, й майже чорні. / І пахоці пливають над ними неповторні; А тепер от хати і до хати / Розлива всесильний хліб / Міцні та живодайні аромати* (Р, 273). Як бачимо, митець тяжіє до традиційних одоративних номінацій.

Ці образи є естетично значущими і в поезії М. Зерова, що зумовлено впливом французької поезії й самими перекладами поета парнаських митців. Одоративні враження в поезіях виражено метафорами та епітетами із семантикою запаху: *Нині вітай,olinoвий, над хвилями земними, вітре; Тут огнище живе, пахуче, смоляне, Враз яблуком запахне над горою; Шатро небес і гострий дух полину, Весною віє запашина кімната; запашні суниці; папахуций травень; І поля росяний холодний запах; І свіжий дух весняної луки; запашний простір* (3, 8).

Часто в поетичному мовленні вживаються мовні сполуки зі словом *запахний* (*пахучий*), а також слова *ароматний* і *духмяний*. Прикметник *запахний* разом зі словом *пахучий* належить до опорних слів одоративного значення. У його семантиці є додаткові смислові відтінки запаху. У контексті він вживається в оточенні таких слів, які “підказують” вищий ступінь приємності запаху. Слова – назви джерел запаху, із якими сполучається прикметник *запахний*, належать переважно до групи лексем, що означають предмети рослинного походження, які діють на нас безмежним багатством приємних запахів: *Нашу шлюбну постелю квітчали троянди пахучі* (3, 256); *Стоять дуби замислено і строго. / Тут – перейшовши молодий самум – / Собі поставлю келію убогу, / Щільник пахучий для останніх дум* (3, 216); *У темній гущині її я наздогнав. / Вона, вже лежачи серед пахучих трав, / Руками пружними од мене одбивалась* (3, 193). У М. Зерова, мовотворчість якого дослідники визначають як таку, що “синтезує в собі найкращі досягнення національної та європейської літературної традиції” (3, 3), трапляється чимало екзотизмів: *Щасливо, корабелю темнобокий! / Безпечно плинь під теплий небосхід – / До Швабських гір, до голубих Антіл, / В Кабул чи в землі запахної мокки* (3, 137).

Своєрідність авторського світосприйняття через призму духовних, естетично-мистецьких здобутків заглибленої у віки європейської культури, тематичне звертання до античності й християнства (до біблійного світу) як вищого вияву культури усього людства зумовили активізацію у творах М. Зерова запозиченої лексики з культурологічним значенням (назви культових понять, реалій античного світу): *І в синій темряві, мов ряд при-*

мар, / Жінки несуть свій вікопомний дар – / Пахучий нард і мірру, і алое (З, 246). Є в поета і чимало прикладів поєднання слова *запашний* із традиційними для України назвами: *І, соків земляних відчувши міць, / Розплющить очі і зустрінє коралі / Таких веселих запашних суниць* (З, 165).

Проте прикметник *запашний* (*пахучий*) не завжди поєднується лише з іменниками на позначення рослин, які можуть розповсюджувати приємний запах. Маємо його поєднання зі словами на позначення предметів побуту, явищ неживої природи, а інколи й абстрактних понять. Схожі образи є в обох письменників. Наприклад, і М. Зеров, і М. Рильський застосовують епітет *запашний* до слова *кімната* (*світлиця*): *На порозі гість веселий – / Доц блакитний, весняний... / Хто постелю нам постеле / У світлиці запашний?* (Р, 108); *Весною віє запашна кімната, / Дзвенить розмова і парус чай* (З, 137). У М. Зерова слово *запашний* поєднується з іменниками на позначення абстрактних понять: *А вулиці твої виводить зір / В повітря чисте. В запашний простір, / Де ходить вітер горовий і п'яний* (З, 145).

Р. Будагов зауважує: “Тонке внутрішнє відчуття запахів, знання природних умов їх поширення, пошуки адекватних форм передачі запахових вражень допомагають творити індивідуальний стиль” [Будагов : 31]. Так, тенденція до індивідуалізації торкається тих образів, що означають стихійні, атмосферно-метеорологічні явища природи і суто природні, фізичні процеси: *Запахло вже навогченим корінням, / Грибами й листями прив'ялими / У лісі, де не раз бували ми, / Віддавши день дозвіллю і марінням* (К, 66).

Неокласики, спираючись на здобутки європейської літератури, вводять у свої тексти чимало слів на позначення запаху, що надає їхній творчості особливого колориту та забарвленості. Естетичну активність виявляють зорові, звукові, одоративні образи, мовні одиниці з дотиковою семантикою. Так, використання одоративних властивостей (*дух полів* (З, 47), *сповняючи повітря / ранкове / медовим / свіжим духом* (Д-Х, 171), *Нашу шлюбну постелю квітчали троянди пахучі* (Р, 169), *Гострий дух недавньої грози* (Р, 254)) зумовлено здебільшого впливом французької поезії парнасізму, тоді як у зверненні до звукових образів (*Гудуть гудки, і сонце, і рослини* (Ф, 90), *На всесвіт шириться,*

кружляє і гуде (Р, 241), *З усіх рослин / Веселий дзвін* (Ф, 102), *А тиха пісня вашої трави, / Шовкових уст прозореє шептання* (Р, 73)) проступає символістська тенденція світосприйняття.

Тема України художньо реалізовано в образах різної естетичної наснаженості – від чуттєво-конкретних до символічно-абстрактних. Заслужують на увагу відповідні міфософським уявленням про землю одоративні (*і дикі пахоці з полів* (К, 58), *в поля, де пах липневий мед?* (К, 117)) властивості зазначених мовних одиниць, які стають символами життєствердження. Художній світ поезій не просто відтворює конкретні фрагменти реального простору (*Там віє вітер у просторах диких / І пахоці терпкі несе нам з круч / В рівнинах неосяжних і великих / Там віщий місяць сходить ліворуч... / Про любі серцю комиші і хаці, / Про те, як пахне на межі полин* (К, 118), *плекаю в серці я простір Дніпра, і степ, і млосні пахоці акацій* (К, 226)), він стає суголосним з субстанційним духом нації.

Трагічний дух епохи позначається на вираженому освоєнні поетами індустріально-міської тематики, на їх критичному ставленні до словника нової доби. Елементи новітньої поезики передаються назвами: *Несуться авто і трамваї, / повітря напоїв бензин ... / театр, кіна і кав'ярні* (К, 239).

Через філософське осмислення суспільних негараздів, які руйнують духовний світ людини, знищують її фізично, у поетичному доробку Ю. Клена з'являються образи нечистої води (*Невже ж то треба, щоб ті дні віддати, / рядки знайти нам урочисті / й крізь них, немов крізь труби, перегнати / ті води смрадні і нечисті?!* (К, 189)), яким автор протиставляє образи святих криниць (*Він перетворить у вино / З твоїх криниць зачерпту воду* (К, 41)) і біблійної ріки Йордані (*людина стане досить досконала, / щоб пішки перейти Йордань* (К, 347)), своєрідних символів очищення та морального вдосконалення.

Отже, відчуття запаху посідають особливе місце в життєдіяльності людини. Вони виникли одними з перших, поряд зі смаковими, що забезпечувало живим організмам дві основні функції: харчування й розмноження. Проте у процесі еволюції саме одоративні відчуття зазнали найбільших змін, особливо щодо виконуваної функції. Усі запахи емоційно забарвлені та викли-

кають у людей ті чи інші переживання, приємні чи неприємні, проте “байдужих” запахів не буває. Саме тому вони найшвидше пробуджують пам’ять (і не логічну, а саме емоційну).

Проблема вираження словами запахових відчуттів здавна цікавила і майстрів слова, і мовознавців, і філософів, і психологів. Проте уявлення про запахи є суто предметними, тому науковці не можуть охарактеризувати запах, не називаючи речовини чи предмета, якому він притаманний. Оскільки одоративної лексики існує небагато, то широко використовуються вторинні назви, які або походять від перших, або запозичені з інших лексичних систем.

Розвиток образної семантики – закономірне явище у процесі еволюції художньої свідомості, яка в пошуках нових способів словесно-образного освоєння світу підносила на вищий рівень конкретно-чуттєві уявлення, які сприяли образному моделюванню світу за законами краси.

Відчуття запаху надзвичайно складні за своєю природою, бо співвіднесені з ментальним, емоційним та психофізіологічним тлом внутрішнього “я” людини. Важко не погодитись з думкою, що запах діє, як музика: він звернений до підсвідомого, викликає в людській уяві мрії й спогади наперекір бажанням розумового “я”, володіє значною силою навіювання, його вплив ірраціональний. Запах сам по собі може виникати як спогад і вести за собою напівстерті, але раптом оживаючі, уявлення про форми, звуки.

Заслугою раннях символістів було введення в поезію початку ХХ ст. образної теми запаху як закономірного явища в еволюції виражальних можливостей художньо-поетичного слова. Активізація таких образних уявлень була зумовлена не лише органічною спорідненістю із західноєвропейським мовно-естетичним контекстом, а й поширеністю в національній віршовій культурі квіткових номінацій, що слугували нерідко асоціативною основою метафоричних перенесень.

Таким чином, одоративні відчуття допомагають глибше, яскравіше розпізнати складну психологію поезії людських почуттів, характерів, зрозуміти соціальні події, відчутти їх значення та вагу. У міру того, як збільшувалося вживання лексики зі значенням ‘запах’, зростала і її функціонально-стилістична роль.

ДЖЕРЕЛА

- А – Ахматова А. Я – голос ваш... Москва : Кн. палата, 1989. 383 с.
Г – Гумилев Н. Избранное. Москва : Просвещение, 1990. 383 с.
Д-Х – Драй-Хмара М. Вибране. Київ : Дніпро, 1989. 542 с.
Е – Есенин С. А. Стихотворения; Поэмы. Москва : Худож. лит., 1982. 479 с.
З – Зеров М. К. Твори: у 2-х томах: Т. 1. Поезії. Переклади. Київ : Дніпро, 1990. 842 с.
К – Клен Ю. Вибране. Київ : Дніпро, 1991. 461 с.
МО – Мандельштам О. Э. Избранное. Смоленск: Русич, 2002. 448 с.
МВ – Маяковский В. В. Сочинения в двух томах. Т. 1. Москва: Правда, 1987. 768 с.
Р – Рильський М. Т. Зібрання творів у 20-ти томах. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1983. 534 с.
Ф – Филипович П. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1989. 193 с.
Х – Хлебников В. Творения. Москва : Сов. писатель, 1987. 736 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балль Х.* Манифест к первому вечеру дадаистов в Цюрихе // Называть вещи своими именами: Программные выступления мастеров западноевропейской литературы XX века / Х. Балль / Сост., предисл., общ. ред. Л. Г. Андреева. – М.: Прогресс, 1986. – С. 316–317.
2. *Белецкий А. И.* Избранные статьи по теории литературы / А. И. Белецкий. – М.: Просвещение, 1964. – 478 с.
3. *Будагов Р. А.* История слов и история общества / Р. А. Будагов. – М.: Просвещение, 1971. – 248 с.
4. *Гайдаенко І.* Стилістичні функції назв смаку й запаху в поезіях Яра Славутича / І. Гайдаенко // Поетика Яра Славутича / Упоряд. І. Лопушинський. – Херсон, 2003. – С. 197–211.
5. *Гальчук О.* Поетичне осмислення Миколою Зеровим світової культурної спадщини / О. Гальчук // Дивослово. – 1997. – № 8. – С. 5–7.
6. *Гундорова Т.* Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів : Літопис, 1997. – 237 с.
7. *Дятчук В. В.* Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – 1978. – Вип. 15. – С. 35–42.
8. *Корчова-Тюриня С. Н.* Проблема маргинальных форм в европейской культурной сенсорике : дис. ... канд. филос. наук / С. Н. Корчова-Тюриня. – Харьков, 2001. – 223 с.
9. *Плужников М. С.* Среди запахов и звуков / М. С. Плужников, С. В. Рязанцев. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 213 с.
10. *Плужникова Т. И.* Ароматизмы в языке и речи: к постановке проблемы / Т. И. Плужникова // Вісн. Уманського педун-ту. Філологія (мовознавство): Зб. наук. праць / В. Г. Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Знання України, 2004. – С. 171–177.
11. *Психологический словарь* / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика Прес, 2001. – 440 с.
12. *Словарь литературоведческих терминов* / ред. и сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 487 с.
13. *Ставицька Л. О.* Естетика слова в українській поезії 10–30-х рр. XX ст. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
14. *Франко І. Я.* Із секретів поетичної творчості. Збір. творів : У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 37. – 489 с.
15. *Шанар В.* Психологічний тлумачний словник / В. Шанар. – Х.: Прапор, 2004. – 365 с.

REFERENCES

1. Ball Kh. (1986) Manifest k pervomu vecheru dadaistov v Tsyurihe [*Manifest by the first evening of Dadaists in Zurich*]. Nazyivat veschi svoimi imenami: Programmyie vystupleniya masterov zapadnoevropeyskoy literatury XX veka. Moscow: Progress, pp. 316–317 (in Russian).

2. Beletskiy A. I. (1964) *Izbrannyye staty po teorii literatury* [*Selected articles on the theory of literature*]. Moscow: Prosveschenie, 478 p. (in Russian).
3. Budagov R. A. (1971) *Istoriya slov i istoriya obschestva* [*The history of words and the history of society*]. Moscow: Prosveschenie, 248 p. (in Russian).
4. Haidaienko I. (2003) *Stylistychni funktsii nazv smaku y zapakhu v po-eziiah Yara Slavutycha* [*Stylistic functions of the names of taste and smell in Yar Slavutych's poetry*]. *Poetyka Yara Slavutycha* (ed. I. Lopushynskiy). Kherson, pp. 197–211 (in Ukrainian).
5. Halchuk O. (1997) *Poetychne osmyslennia Mykoloiu Zerovym svitovoi kulturnoi spadshchyny* [*Poetical Understanding by Mykola Zerov of the World Cultural Heritage*]. *Dyvoslovo*, no 8, pp. 5–7 (in Ukrainian).
6. Hundorova T. (1997) *Proivlennia Slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu. Postmoderna interpretatsiia* [*Manifestation of the Word. The Discourse of Early Ukrainian Modernism. Postmodern interpretation*]. Lviv, 237 p. (in Ukrainian).
7. Diatchuk V.V. (1978) *Yak peredaetsia v movi vidchuttia zapakhu* [*How is the sense of smell transmitted in the language*]. *Kultura slova*, vol. 15, pp. 35–42 (in Ukrainian).
8. Korchova-Tyurina S.N. (2001) *Problema marginalnykh form v evro-peyskoy kulturnoy sensorike* [*The problem of marginal forms in the European cultural sensor*] (PhD Thesis). Harkov, 223 p. (in Russian).
9. Pluzhnikov M.S., Ryzantsev S.V. (1991) *Sredi zapahov i zvukov* [*Among the smells and sounds*]. Moscow: Molodaya gvardiya, 213 p. (in Russian).
10. Pluzhnikova T.I. (2004) *Aromatizmyi v yazyike i rechi: k postanovke problemyi* [*Aromasms in language and speech: to the problem statement*]. *Visnyk Umanskoho peduniversitytetu. Filolohiia (movoznaustvo)*. Kyiv: Znannia Ukrainy, pp. 171–177 (in Russian).
11. Zinchenko V.P., Mescheryakova B.G. (eds.) (2001) *Psihologicheskyy slovar* [*Psychological Dictionary*]. Moscow: Pedagogika Pres, 440 p. (in Russian).
12. Timofeev L.I., Turaev S.V. (1974) *Slovar literaturovedcheskikh terminov* [*Dictionary of Literary Terms*]. Moscow: Prosveschenie, 487 p. (in Russian).
13. Stavtyska L. O. (2000) *Estetyka slova v ukrainskii poezii 10-30 pp. XX st.* [*Aesthetics of the word in Ukrainian poetry in 10–30th of XX century*]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv, 156 p. (in Ukrainian).
14. Franko I. Ya. (1980) *Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti. Zibr. tvoriv: U 50 t.* [*From the secrets of poetic creativity*]. Vol. 37. Kyiv: Naukova dumka, 489 p. (in Ukrainian).
15. Shapar V. (2004) *Psikhologichnyi tлумachnyi slovnyk* [*Psychological Explanatory Dictionary*]. Kharkiv: Prapor, 365 p. (in Ukrainian).

Oleksandr Cherevchenko, Candidate of Philology, Doc.
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

Odor markers of poetical speech of the beginning of the XX century

The article deals with an attempt to characterize a smell in human knowledge, analyzed the points of view of different scientists concerning this problem, considered odor markers of the artistic text as components of united system of verbal and non verbal individual resources aimed at forming different types of subtext. The olfactory feeling occupies the special place in the vital functions of man. They arose up one of the first, next to taste, which provided the living organisms two basic functions: feed and reproduction. However, in the process of evolution, olfactory feelings experienced the biggest changes European poetry of the

beginning of XX century is interesting in its aspiration to create a new poetical speech that is why the attention is adhered to odor instruments, when the smell became an expression of the esthetical subtext. Odor content of the poetical speech of the XX century is one of the most important tools of forming content deepness of the text meaning, disclosure of the palette of meanings.

The research is based on the material of poetry of representatives of Silver age and Ukrainian neoclassicists. The research proves that the most dynamic is lexical system of the language which helps to show ethnic language map of the world in artistic text. It studies the evolution of an individual author's nomination in the poetic creativity of M. Rylsky, M. Zerov, Y. Klen, M. Dray-Hmara, P. Fylypovych, A. Block, N. Gumilov, A. Akchmatova, V. Maiakovski, S. Jesenin, V. Chlebnikov, O. Mandelshtam, M. Zvietaieva, V. Briusov and others. The paper examines the semantic-derivative structure of innovations of odor lexems, classifies the most numerous lexical and semantic groups of new words for identifying smell, and defines typical signs of odorous lexemes that represent the specific national language and poetic view of the world. Materials of the research can be used in teaching such subjects as "Modern Ukrainian Literary Language (lexicology, phraseology, lexicography)", "Stylistics and Culture of the Ukrainian Language", "Rhetoric and Linguistic Analysis of Artistic Text", as well as special courses on ethnolinguistics, linguopoetics; for writing chapters devoted to the study of trope units, in textbooks and manuals; in lexicographic practice when compiling dictionaries of the writer's language.

Key words: *smell, odor tools, artistic text, poetry, the structure of the text meaning, subtext, "Silver age", ukrainian neoclassicism, idiostyle, aesthetic background.*

Стаття надійшла до редколегії 29.04.19

КОМУНІКАТИВНИЙ СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'367.52

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).62-83](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).62-83)

Ірина Арібжанова, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ІНВЕРСІЯ ЯК ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ГРАМАТИКИ

Присвячено з'ясуванню синтаксичного статусу інверсії. На матеріалі простих речень показано, що зміст поняття інверсії пов'язаний із актуальним членуванням речення-висловлення: з одного боку, інверсія є способом формування висловлення, за якого найвагоміші в комунікативному (сміслово-інформаційному) плані частини висловлення переміщуються з кінцевої позиції в ініціалну чи серединну (зсув інтонаційно-позиційного характеру); з другого боку, інверсія є комунікативною структурою, утвореною в результаті реалізації такого способу (інверсоване висловлення, чи експресивне висловлення). Диференційовано поняття інверсії та поняття зворотного порядку слів, що відображають різноаспектне упорядкування речення – за комунікативними компонентами (наприклад, рема + тема) та за членами речення (наприклад, присудок + підмет). Водночас підтверджено, що зворотний порядок слів функційно підпорядкований комунікативній структурі речення-висловлення, оскільки слугує, як і інверсія-спосіб, для вираження актуального членування речення.

Ключові слова: актуальне членування речення, формальне членування речення, інверсія, зворотний порядок слів, нейтральні висловлення, експресивні висловлення.

Інверсія належить до тих слів, які досить активно використовують у терміносистемах багатьох, причому абсолютно різних, наук. Номінальна етимологічна семантика цього слова – ‘переміщення, перевертання, перестановка, поворот, переверот, виворіт’ (від лат. *inversio*) – стала відправним пунктом для об’єктивації понять, що відображають існування явищ у виявах, які для спрощеного розуміння можна було б назвати виявами “іншого порядку” (“не такими”, “навпаки”), а якщо поглибити розуміння до самого способу (чи то принципу) виникнення явищ, то визначити, услід за тлумачним словником, як “зміну нормаль-

ного положення елементів, розташування їх у зворотному порядку” (ідеться про перше, загальне, значення полісемантичного речистру цього слова) [Великий : 494; або див.: Ожегов : 246]. Отже, поняття інверсії акумулює в собі дві невід’ємні сторони: вияв якогось явища в результаті зворотних змін можна умовно розділити на явище-результат (певний вияв у порядку розташування компонентів явища, сам зворотний порядок) та явище-зміну (спосіб вияву явища, шлях його виникнення як зміна вихідного, протилежного до незворотного, порядку). Зазвичай акцентують увагу на інверсії-способі. Так, наприклад, інверсія в драматургії є прийомом, що демонструє результат конфлікту на початку п’єси (а не в кінці, як це буває за типової конфігурації розвитку дій); астрономічний термін “інверсія магнітного поля Сонця” указує на зміну (південного на північний і навпаки) магнітних полюсів зірки; або метеорологічний термін “інверсія температури” означає підвищення температури повітря у верхніх шарах атмосфери замість звичайного її зниження; за принципом зворотності характеризують поняття на кшталт “статевої інверсії” (біологічний термін), “інверсії сновидінь” (психологічний), “інверсії на площині” (геометричний) і багато-багато інших.

Мета статті – з’ясувати лінгвальну природу інверсії, систематизувати типологічні вияви інверсованих висловлень – простих речень у сучасній українській мові.

У лінгвістиці термін *інверсія* неоднозначний. Принаймні зафіксовано два розуміння інверсії: широке й вузьке [Лингвистический : 176]. У першому випадку інверсію визначають в аспекті *позитивному*, тобто в поняттєвому контексті *порядку слів*, як “будь-яке відхилення” від “найбільш поширеного” розташування слів у реченні [Лингвистический : 176]. Відома в термінах *зворотного (оберненого) порядку*, який протиставлений домінувальному (“звичайному”) в мові словоладу – *прямому порядку слів* [Лингвистический : 388]. Із цим значенням поняття інверсії використовують у стилістиці, характеризуючи її як стилістичну фігуру, що “застосовується в художньому та розмовному стилях” [Пономарів : 167] для посилення виразності й емоційної насиченості тексту [Коваль : 190]. У поетичному мовленні непрямий порядок слів, як і всю систему

виражальних засобів, підпорядковують ритміко-інтонаційній функції віршових текстів [Томашевский : 269–282; Ковтунова 2002 : 195–234]. У породжувальній граматиці інверсію відносять до трансформацій, які здатні перевести глибинну структуру в поверхневу: наприклад, слугувати вираженням питання в англійській мові (див.: [Тестелец : 525–526]).

У синтаксисі інверсію в широкому розумінні розглядають на рівні поділу речення на члени речення, протиставляючи її прямому порядку з “типовими для головних і другорядних членів позиціями” [Шульжук : 176].

У другому випадку, за так званого вузького розуміння, інверсія віднесена до компетенції актуального членування речення [Лингвистический : 176], тобто є поняттям рівня поділу речення на комунікативні (сміслові) компоненти (тему й рему). Дослідники актуального членування речення сходяться на тому, що в українській, як і в інших слов'янських мовах, порядок слів є основним граматичним показником комунікативно-сміислової структури речення у взаємодії з інтонацією (фразовою просодією) (див. про інтонаційно-позиційні засоби: [Мельничук 1958 : 56–63; Мельничук 1972 : 431–432, 504–509], див. також: про лінійно-інтонаційну (лінійно-акцентну, лінійно-динамічну) структуру речення: [Падучева : 473; Янко : 16; Загнітко : 315]). Характер лінійно-інтонаційної структури речення залежить від позиції акцентоносіїв висловлення, яка може переміщатися, а саме: від позиції носія інтонаційного центру (фразового, рематичного, наголосу), а також від позиції тематичного акцентоносія (за кількаслівного вираження теми). У цьому аспекті інверсію визначають як інтонаційно-позиційну зміну упорядкування слів у реченні, яка проте не приводить до зміни його смислової структури, тобто не змінює актуального членування речення: “один із типів інверсії у 2-ому значенні – постановка реми перед темою з метою емпізи, яка звичайно супроводжується інтонаційним виділенням реми (розрядка наша, – *І. А.*)” [Лингвистический : 176] (докладний розгляд інверсії як поняття комунікативної граматики див. далі).

Порівняння двох заявлених інтерпретацій інверсії показує їхню неспівмірність у поняттєвій площині: порушено логічний принцип, коли широке значення мало б включати вузьке. Зокрема, у синтаксисі розуміння інверсії як “відхилення” від прямого порядку слів створює лише ілюзію широкого розуміння її, адже не кожен зворотний порядок є інверсією за актуального членування речення і, навпаки, – не будь-яка інверсована структура характеризується зворотним порядком формальних членів. Наприклад, у нечленованому висловленні з кінцевим фразовим наголосом *Прийшла весна* – присудок стоїть у препозиції до підмета, але в комунікативному плані це висловлення не є інверсованим; і протилежне: висловлення з ініціальним фразовим наголосом *Весна прийшла* є інверсованим, хоча порядок формальних членів – прямий.

Якщо абстрагуватися від інтонаційного складника лінійно-акцентної структури речення, то, першою чергою, неодноплановість понять, до яких застосовують термін “інверсія”, диференціюється з погляду взаємного розташування слів у складі функційних компонентів різних рівнів членування речення: членування його на формально-граматичні компоненти (члени речення) і членування на комунікативно-сміслові компоненти (тему й рему). Дослідження закономірностей функціонування речення в аспектах формально-граматичному та комунікативному показують, що попри тісну їхню взаємодію, усе ж прямої співвідносності між ними немає (див.: [Мельничук 1972 : 7, 10–14, 28, 431]¹. Тема і рема, формально виражаючись словом або сполукою слів, співвідносні із будь-якими членами речення (також компонентами складених членів) чи граматично зв’язаними членами речення (синтаксичними групами, чи комплексами: групою підмета, групою присудка, групою детермінанта тощо) [Ковтунова 2002 : 52–53, 60–64; Вінтонів : 93–128;

---

¹ Оскільки О. Мельничук пов’язував смислову структуру речення із синтагматичним членуванням, то поняття “актуального членування речення” в його концепції “виявилось зайвим”, а смислові компоненти висловлення мовознавець розглядав у поняттях “основної синтагми” та “вихідної синтагми” (або, за інверсійного порядку, – “додаткової синтагми”) [Мельничук 1958 :14, 28, 55].

Загнітко : 316]. Відсутність однозначних кореляцій між членами речення і їхніми комунікативними функціями отримала назву “функціональної асиметрії” [Абашина : 25]. Однак функціональна асиметрія не заперечує закономірної комунікативної спеціалізованості членів речення (синтаксичних груп) у зв’язку з їхньою граматичною або лексичною семантикою. Для підмета (групи підмета) і додатка, які узагальнено виражають предмет чи суб’єкт повідомлення, та обставин (детермінантів), які називають вихідні фактори чи умови відображуваної у висловленні дійсності, більш типовою є функція теми. Предикативні члени (присудок, присудкова група, головний член односкладного речення) як ознакові формально-граматичні компоненти спеціалізовані на функції реми. Типова рематична функція присудково-підметової синтаксичної групи зі зворотним порядком членів зумовлена її семантикою: присудково-підметові структури із констатувальним, загальнофактичним значенням (у реченнях типу *Прийшла весна* (модель: T_0 / P). *Навесні // прилетіли іпакі* (T / P)) комунікативно не членуються, цілісно виражають конститутивний компонент висловлення (див: [Вінтонів : 98–102; Меркулова; Загнітко : 314, 316]).

Другою чергою, формальна інверсія (зворотний порядок слів) та комунікативна інверсія постають як такі внаслідок зміни різних базових для них (протиставлюваних їм) способів слововпорядкування. У зв’язку з цим способи розташування формально-граматичних компонентів та способи розташування комунікативних компонентів потребують і термінологічного розрізнення. О. Мельничук, зокрема, при синтагматичному членуванні, “що відображає особливості смислової структури висловлюваної в реченні думки” радить послуговуватися термінами “стабілізований порядок” та “інверсивний порядок” (“інверсивне розташування”); терміни ж “зворотний порядок” і “прямий порядок”, з якими пов’язано “перш за все уявлення про взаємне розташування підмета і присудка”, учений застерігає “не плутати” з першими; застосовувати ці терміни в кількох значеннях, як пише дослідник, – “обтяжливо” [Мельничук 1958 : 26, 27; Мельничук 1972 : 451, 453, 457–459].

Прямий і зворотний порядок членів речення характеризують через їхнє розташування (контактне чи дистантне) стосовно інших членів речення, з якими вони вступають у безпосередній граматичний зв'язок. До прямого порядку слів, окрім препозиції підмета та постпозиції присудка, відносять ще такі позиції членів речення: керований додаток стоїть у постпозиції до опорного компонента; узгоджене означення є препозитивним компонентом до означуваного слова, а неузгоджене – постпозитивним; типове місце обставин зумовлене їхньою семантикою, зокрема обставини місця і часу займають препозитивну позицію щодо предикативного члена (про “дотримання норм порядку” узгоджених, керованих і прилеглих форм див.: [Вінтонів : 72]). Зворотний порядок слів як “будь-яке відхилення від найбільш поширеного розміщення членів речення”, відповідно, відображає: препозицію присудка і постпозицію підмета; постпозицію узгодженого означення і т. д. (див.: [Шульжук : 176–180]).

Інверсовані структури (зокрема з позиційною моделлю рема + тема, або Р / Т) протиставляються як експресивні варіанти (стилістично марковані) тим висловленням, яким властивий словопорядок, найбільш використовуваний у мовленні: від комунікативно менш вагомій до комунікативно більш вагомій інформації (тема + рема, або Т / Р). “За відсутності настанови на експресію чи стилізацію” [Вінтонів : 71] речення кваліфікують як “стилістично нейтральні” [Ковтунова 2002: 101], або “нейтральні”, висловлення [Сиротинина : 116] зі “стабілізованим порядком” компонентів [Мельничук 1972 : 457] (пор.: “об’єктивний” [Матезиус : 244], “прямий” і “прогресивний” [Лингвистический : 23], “нейтральний” [Єрмоленко : 118; Тестелец : 442] порядок). Інтонаційно-позиційна структура нейтральних висловлень кодифікується автоматичним фразовим наголосом, який “завжди падає на кінець речення, наголошуючи останню синтагму” [Загнітко : 315]. Таким способом “інтонаційно-семантична вагомість слова під фразовим наголосом поєднується з його комунікативною вагомістю як центру актуального членування речення, оскільки це слово (або група слів) стає ремою усього висловлення [Багмут : 55]. Тональний контур нейтральних членованих висловлень (розповідних речень) характери-

зують у поняттях антикаденції (висхідна інтонація теми, інтонація незакінченості) і каденції (спадна інтонація постпозиційної реми, інтонація закінченості) (з семантично мотивованою паузою між темою та ремою, наявною чи потенційною) [Мельничук 1972, 456–457; Багмут : 55; Ковтунова 2002 : 98, 101–102; Падучева : 474].

Вивчення порядку слів на двох рівнях структури речення – рівні членів речення та тема-рематичному рівні – виявляє закономірність: “роль порядку слів як формального засобу мови на цих двох рівнях” полягає в тому, що “перша функція підпорядкована другій” [Ковтунова 2002 : 12]. При зміні порядку слів формальна структура речення не змінюється (показником відношень між членами речення залишається граматичний зв’язок), зміна порядку слів у взаємодії із інтонацією приводить до зміни актуального членування речення. При цьому члени речення (синтаксичні групи) займають комунікативні позиції відповідно до їхньої функції у смислової структурі висловлення: у нейтральному членованому висловленні вагоміші у смисловому плані члени переміщуються в кінець речення, тобто займають стабілізовану рематичну позицію, інші ж члени, виконують роль препозитивного тематичного компонента. Звідси – висновок про нерелевантність (відсутність розрізнявальної функції) порядку слів для формального членування, і релевантність порядку слів (с м и с л о р о з р і з н ю в а л ь н а функція) для актуального членування [Ковтунова 2002 : 15–16; див. також: Мельничук 1972 : 504–509].

Отже, у структурі речення-висловлення різних формальний словопорядок засвідчує неоднакове актуальне членування речення. Порівняймо, наприклад, різні варіанти комунікативної організації речення з ідентичною формальною структурою, стабілізований порядок яких – тема + рема – виражений, окрім кінцевого фразового наголосу (у висловленнях позначено знаком “наголос” (‘) на рематичному акцентоносії), прямим (А) і зворотним (Б) порядком членів речення:

І. А: Всі (Т) // засміялися (Р) (О. Довженко) – та –
Б: Засміявся (Т) // й сам Товчénик (Р) (О. Довженко);

II. А: Я (Т) // люблю Україну (Р) ... (В. Шкляр) – та – Б: Не любив (Т₁) / цього (Т₂) // лише Себастьян (Р) (Т. Прохасько); [Душа твоя завжди юна, і] я (Т₁) / тебе (Т₂) // люблю (Р)! (О. Гончар); Степана (Т₁) / ми (Т₂) // не любіли (Р) (В. Нестайко);

III. А: Я (Т) // тільки хотіла знати (Р) (П. Загребельний); Він (Т) // хотів бачити ворога (Р) (І. Багрянний) – та – Б: ...хотіла я (Т) // сказати (Р)... (Ю. Андрухович); Я хочу (Т₁) / тебе (Т₂) // бачити (Р)...(І. Багрянний); Влада (Т₁) / говорити з ними (Т₂) // не хотіла (Л. Костенко).

IV. А: Андрійко (Т) // вибрав найтемніше місце (Р)... (О. Бердник) – та – Б: ...ми (Т) // виберемо гетьмана достойного (Р)... (Ю. Мушкетик); Коня вже вибрав (Т) // найліпшого (Р) (А. Чайковський). [Видно, що] це місце вибрав (Т₁) / для себе (Т₂) // великий естетик, великий поет (Р)! (І. Нечуй-Левицький).

Як видно з прикладів, смислорозрізнавальна функція зворотного порядку слів реалізується за актуалізації висловлення, тобто “приспонування його до вимог конкретної мовленнєвої ситуації” та “перетворення синтагматично незалежних висловлень у синтагматично залежні” [Ковтунова 2002 : 56], коли “порядок слів та інтонаційні засоби мобілізуються для безпосереднього вираження актуального членування” [Ковтунова 2002 : 58]. У цьому випадку різний формальний словопорядок є способом диференціації різних комунікативних структур (неоднаково актуального членування) того самого речення, що становлять його комунікативну парадигму.

Водночас словопорядок у реченні може набувати експресивного характеру, а, отже, структурувати інверсоване речення-висловлення.

Поняття **інверсії** з погляду комунікативної граматики можна кваліфікувати в метамовних контекстах інверсії-результату та інверсії-способу.

Як результат інверсія належить до експресивного варіанта нейтрального висловлення, із яким вступає в типологічну опозицію за емоційно-стилістичним критерієм(у комунікативній парадигмі речення постає як його інтонаційно увиразнений сми-

словий синонім). Причину формування інверсованого висловлення пояснюють свідомим наміром мовця особливо підкреслити важливість змісту наголошуваної частини повідомлення, а ту частину, якій властива незначна інформативна значущість, навпаки – “сховати”; також інверсія може бути викликана хвилюванням чи іншими емоційними факторами, наприклад, прагненням швидше повідомити цей зміст [Мельничук 1972 : 458; Ковтунова 2002 : 128–129] (див. також про суб’єктивний порядок: [Матезиус : 244–245]).

Обидва варіанти – нейтральний (стилістично нейтральний) та експресивний (стилістично маркований) – відображають те саме актуальне членування речення: з тим самим складом теми і реми. Можливість взаємозаміни одного варіанта іншим є найважливішою передумовою, яка допомагає правильно визначити спосіб комунікативного членування висловлення та виявити механізми утворення експресивного варіанта з нейтрального [Мельничук 1972 : 459, 463; Ковтунова 2002 : 104].

Як спосіб інверсія належить до зміни стабілізованого (нейтрального) порядку комунікативних компонентів, а також зміни стабілізованого порядку в межах синтагм, що утворюють комунікативні компоненти. Здебільшого інверсію трактують як переміщення фразового (рема тичного) наголосу з кінцевої позиції в реченні на початкову або серединну: “Перестановка компонентів речення чи словосполучення, за якої слово, що зосереджує на своєму наголошеному складі інтонаційний центр, переміщується з кінцевого положення в реченні чи синтагмі, називається інверсією” [Ковтунова 1982 : 202]. Найчастіше “експресивний порядок слів” пов’язують із “інверсією реми”, “за якої акцентована рема передує темі (або частині теми)” [Тестелец : 442], а саму інверсію відносять до “виразника реми” [Вінтонів : 159–163]. Однак інверсія може відбуватися й у тематичному компоненті висловлення [див.: Падучева].

На відміну від нейтральних, в експресивних висловленнях змінюється їхня інтонаційна структура, вона перестає бути автоматичною. Ця зміна може стосуватися структури висловлення загалом чи окремих синтагм (мовленневих тактів, теми, реми). В

обох випадках відбувається “зсув акцентованого складника вліво” [Тестелец : 449]: “у першому випадку фразовий наголос переміщається з кінця фрази на її початок або середину. У другому випадку наголос в мовленнєвому такті переміщається з кінця мовленнєвого такту на його початок” [Ковтунова 2002 : 98]. Наприклад: у висловленні *Любить // Інна / цей степ* (О. Гончар) фразовий наголос перемістився в ініціальну позицію (пор. з нейтральним варіантом: *Цей степ / Інна // любить*); у фрагменті висловлення [Які дурниці беруться до голови, й] *гарне місце та гарний час // вибрав я / для цих своїх мудрувань* (Ю. Мушкетик) фразові наголоси перебувають у серединній позиції висловлення (пор.: *для цих своїх мудрувань / я вибрав // гарне місце та гарний час*); у висловленні *Я // постіль хотіла взяти...* (С. Андрухович) фразовий наголос змінює позицію в межах рематичної синтагми (пор.: *Я // хотіла взяти постіль*); у висловленні *Ївга наша // й не стямилась* (Г. Квітка-Основ'яненко) спостерігаємо переміщення акцентованого слова-іменника в межах тематичної синтагми (пор.: *Наша Ївга // й не стямилась*). Тому “зворотний порядок членів (рема – тема), чи зворотне розміщення наголошених і ненаголошених елементів в мовленнєвих тактах” (співвідносних із темою чи ремою) є інтонаційно маркованим способом вираження комунікативного членування, на якому ґрунтується експресивність, а отже, більша виразність висловлення [Сиротиніна : 116; Ковтунова 2002 : 131].

Домінантна смислорозрізнавальна функція інтонації стає очевидною при зіставленні експресивного та нейтрального висловлень з однаковою схемою порядку слів. Порівняймо, наприклад, нейтральне нечленоване висловлення з кінцевою позицією фразових акцентоносіїв у підметовій однорідній групі (1) та інверсоване членоване висловлення з ініціальним фразовим акцентоносієм-присудком (2): ¹*Жили собі дід та баба* (Т_о / Р). Вже й старі стали, а дітей нема. ²*Журяться // дід та баба* (Р / Т) : “Хто нашої й смерті догляне, що в нас дітей нема?” (Нар. казка).

За інтонаційно сильну позицію, яка корелює з найвагомішим у смисловому плані словом, фразовий наголос інверсованих висловлень прийнято називати логічним (“услід за широко трак-

тованим висловленням Л. В. Щерби утверджується думка, що якщо наголос не падає на кінець фрази, то це інверсія, або логічний наголос” [Лаптева : 46]). А зважаючи на експресивний характер наголошення, його відносять до одного із засобів вираження експресії – емпатичного наголосу (“тобто посилення інтенсивності і довготи наголошеного складу”) [Вінтонів : 73; див.: Лингвистический : 592].

Якщо в інверсованих висловленнях із членованою структурою Р / Т рема займає сильну інтонаційну позицію, то тема, навпаки, перебуває в інтонаційно слабкій, невиразній, позиції: виявляється ніби “в інтонаційному провалі”. Тональний контур інверсованих членованих висловлень, як правило, має вияв у спадному русі тону на кінцевій частині рематичної синтагми (півкаденція) і збереженні інтонаційної лінії постпозитивної (тематичної) синтагми на тому ж рівні (низькому), на якому закінчується тон препозитивної [Мельничук 1972 : 458–459; Багмут : 56; Ковтунова 1982 : 202; Вінтонів : 73].

До найбільш уживаних у літературній мові інверсованих висловлень належать ті з них, які є результатом зміни інтонаційно-позиційної структури нейтральних синтагматично незалежних висловлень [Ковтунова 2002 : 127, 103–105]. Останні в комунікативній граматиці стандартизовані в комунікативно-синтаксичні типи – лінійні схеми незалежних висловлень, “у яких актуальне членування не порушує ієрархію синтаксичного членування” [Ковтунова :2002 : 64; пор.: Распопов : 58–75] (тут можна говорити про комунікативну спеціалізацію членів речення), а об’єктивний (“тісно пов’язаний з актуальним членуванням”) порядок слів (прямий і зворотний) у таких висловленнях дістав кваліфікацію узуального [Вінтонів : 72–73]. У комунікативній парадигмі речення комунікативно-синтаксичний варіант речення з узуальним порядком є базовою (інваріантною) структурою як для синтагматично залежних висловлень з нейтральним порядком (див. вище), так і для інверсованих варіантів. Контекстуальну (синтагматичну) незалежність прийнято встановлювати за допомогою повного диктального питання, яке стосується висловлення загалом: *У чому справа? Що відбувається?*

Що трапилося? і под. Якщо предмет чи обставина, за якої відбувається подія, відомі (у структурі висловлення є темою), повне диктальне питання буде включати відповідні компоненти: *Що відбувається з предметом? Що за певних обставин трапилося? Що можна сказати про цей предмет чи особу?* і под. (див.: [Ковтунова 2002, 40, 147–148; Вінтонів : 91–92]).

В українській мові можна виокремити такі базові для інверсованих варіантів висловлень комунікативно-синтаксичні типи простого речення:

I. Із комунікативно нечленованими предикативними членами (групами), які мають загальнофактичне значення:

1. Присудково-підметовий тип висловлень (на зразок *Іде дощ. Прийшов батько*).

2. Детермінантно-присудково-підметовий тип (*Надворі // випав сніг; В університеті // відбулася конференція*).

3. Предикативний односкладний тип (*Весна; Стало прохолодно*).

4. Детермінантно-предикативний односкладний тип (*Надворі // весна; Мені // було байдуже*).

II. Із комунікативно членованими предикативними групами:

1. Підметово-присудковий тип (*Я // читаю книгу; Молода жінка // усміхається*).

2. Детермінантно-підметово-присудковий тип (*Восени / сестра // піде до школи*).

I. Комунікативно нечленовані предикативні структури присудково-підметового та предикативного односкладного типу (I.1; I.3) є власне нечленованими висловленнями (T₀ / P), оскільки “весь лексичний склад таких висловлень становить рему <...>, а тема <...> існує тільки в свідомості співрозмовників, матеріально вона не виражена” [Меркулова : 168] (пор. інші терміни, які використовують для позначення поняття нечленованого висловлення: “нечленоване речення з нульовою основою” (І. Распопов), “висловлення «з нульовою темою»” (І. Ковтунова), “комунікативна односкладність” (О. Сиротиніна), “моноремні висловлення” (А. Загнітко) тощо).

Присудково-підметова модель із загальнофактичним значенням (тип I.1) інверсується шляхом переміщення підмета (групи підмета) як головного акцентоносія (носія фразового наголосу) в початкову позицію, наприклад: *Он весна́ йде...* (У. Самчук) (нейтральний варіант: *Он іде весна́*); – *Дикі гуси прилетіли*, [мамо, – щасливо каже Соломія] (В. Лис) (*Прилетіли дикі гуси*).

Інверсія нечленованих висловлень з предикативною моделлю односкладного речення (головного члена односкладного речення) (тип I.3) – це інверсія у структурі складеного предикативного члена, коли міняються місцями виразник лексичного значення та виразник граматичного значення (імперсональна копула типу *було / буде, стало / стає / стане*, яка в постпозиції перетворюється на енклітику): *А взагалі зборово було* (О. Гончар) (*Було зборово*); [Ягничча навіть острах взяв,] *аж моторошно стало* (О. Гончар) (*Стало моторошно*); *Світáти починало* (А. Тесленко) (*Починало світáти*).

Детермінантний член у поєднанні з нечленованою предикативною групою утворює членований тип (I.2; I.4) висловлення. У нейтральному варіанті детермінант є препозитивним щодо предикативної групи і виконує функцію тематичного компонента. У таких структурах можливі два варіанти інверсій. У першому варіанті інверсії зазнає лише рематична (предикативна) частина (див. типи I.1; I.3), залишаючи детермінанту-темі препозитивну позицію; інтонаційний центр переміщується в середину висловлення, напр.: *Десь далеко* (Т) // *вóвк завие*, (Р₁) / *ту́р зареве* (Р₂) (А. Чайковський) (*Десь далеко // завие вóвк...*). *А ген там високо // оréл кружляє...* (А. Чайковський) (*А ген там високо // кружляє оréл*); [Ага, – кажу, а голос ще ніби не мій, ніби чужий,] – *завтра // со́нячно буде* (В. Дрозд) (*завтра // буде со́нячно*). У другому варіанті міняються місцями рема (предикативна група чи член) і тема (детермінант), при цьому в самій ремі можливі також інверсивні зміни (у двоскладному реченні зміни відбуваються в межах складеного головного члена): *Щебечуть солов'ї // по молодих садках* (О. Довженко) (*По молодих садках // щебечуть солов'ї*). *Ревуть аероплани // в небі*

(О. Довженко) (*У небі // реву́ть аеропла́ни*). *Могильна ти́ша стояла // в хаті Петриченків*, [ота спресована, здавлена тиша, яка тисне тобі на скроні, муляє в тім'я і відганяє сон дужче за будь-який гомін] (В. Шкляр) (*У хаті Петриченків // стояла моги́льна ти́ша*); *Весна́ // надворі* (В. Дрозд) (*Надворі весна́*). *Ті́хо стало // в земля́нці* (О. Довженко) (*У земля́нці // стало ті́хо*).

II. Типи висловлень із комунікативно членованими предикативними групами у формально-граматичному плані є двоскладними реченнями з препозитивним підметом (групою підмета) і постпозитивним присудком (групою присудка).

Нейтральні висловлення підметово-присудкового типу (II.1) із препозитивним підметом у функції теми та постпозитивним присудком у функції реми належать до найбільш статистично частотних виявів збігу формально-граматичного та комунікативного членування речення, коли комунікативний словопорядок узгоджується з формально-граматичним: тут стабілізований порядок комунікативних членів (Т / Р) підтримується прямим порядком формальних членів (підмет / група підмета + присудок / група присудка).

В інверсованому варіанті (Р / Т) підметово-присудкового типу (II.1) міняються місцями тема-підмет і рема-присудок: тут інверсований словопорядок комунікативних компонентів співвідносний зі зворотним порядком розташування підмета (групи підмета) і присудка (групи присудка). Відповідно, інтонаційний центр висловлення з кінцевої позиції висловлення переміщається в ініціальну чи серединну позицію. Інверсуються різні типи присудків: дієслівні (1); прикметникові (2); іменникові (3); прислівникові (4). Наприклад: 1. *Пла́че Саня-Яросла́вна*. [Летить зозулею на східні воронезькі степи] (О. Довженко) (*Саня-Яросла́вна пла́че*); *Ох і розгні́вилася ж лисичка!* (Нар. казка) (*Лисичка розгні́вилася*); 2. *Скупéнька наша мачуха історія* (О. Довженко) (*Наша мачуха історія скупéнька*); [Але дід на усмішку нашу не відповів...] *Сувóрий був дід Варава* (В. Нестайко) (*Дід Варава був сувóрий*); – *Який гáрний весняний день...* (А. Багряна) (*Весняний день який гáрний*); 3. *Сухий океа́н – степ* (М. Рильський) (*Степ – сухий океа́н*); *Дивна істо́та людина*: [завжди їй все не так] (Л. Олендій) (*Людина – дивна*

істота); *Зайвий клóпiт – ганяти вітер* (І. Роздобудько) (*Ганяти вітер – зайвий клóпiт*); 4. *Так утішно дивитися* (М. Коцюбинський) (*Дивитися так утішно*). [Вважав,] *що непристойно дертися в сад через паркани* (О. Гончар) (*Дертися в сад через паркани непристойно*).

У детермінантно-підметово-присудковому типові висловлення синтаксично не пов'язані детермінант і підмет виконують комунікативну функцію комплексної теми ($T_1 / T_2 // P$). Для цього типу можливі різні інверсовані варіанти, спричинені різними перестановками компонентів, а саме: 1) варіант із інверсованим у серединну акцентну позицію (між детермінантом і підметом) присудком: *Біля цього хреста / й зупинівся / Григорій* (Олександр Довженко) (*Біля цього хреста / Григорій // й зупинівся*); 2) варіант із інверсованою щодо детермінанта підметово-присудковою групою (серединна позиція фразового наголосу): *А сад / було як зацвіте / весною!* (О. Довженко) (*Весною / сад // було як зацвіте*); 3) варіант із подвійною перестановкою – підметово-присудкова група переміщається в препозицію до детермінанта і у її межах міняються місцями підмет і присудок (ініціальна позиція фразового наголосу): *Осеніємо поволі // ми всі / в житті...* (Р. Доценко) (*У житті / всі ми // поволі осеніємо*); *Така ця порóжня // весна / без тебе, Така безпритульна / у череді прощ* (Є. Маланюк) (*Без тебе / весна // така порóжня*).

Якщо в базовому висловленні в присудковій групі, що функціонує в ролі реми, фразовий наголос падає на кінцевий, залежний від присудка (зазвичай дієслівного вираження) компонент (сміслову домінанту реми, власне рему), то в інверсованій структурі такий компонент займає ініціальну позицію: *Запорожець вже не чув нічого → Нічого вже не чув Запорожець* (О. Довженко); *Життя для медичок тут позначене звічністю, буденністю → Звічністю, буденністю позначене тут для медичок життя* (О. Гончар). Як і в багатьох попередніх випадках, лінійні структури наведених прикладів нейтрального та інверсованого варіантів протиставлені за принципом дзеркального відображення, коли всі компоненти (групи) речення розміщуються у зворотному порядку.

Окремим виявом інверсії є часткова інверсія, названа так через те, що “постпозитивний компонент (синтаксична група) виноситься в препозицію не повністю, а частково” [Ковтунова 2002 : 120]. Часткова інверсія відбувається шляхом дислокації (роз’єднання, розміщення на відстані) синтаксично зв’язаних членів речення, у результаті чого виникає рамкова акцентна структура висловлення: дислоковані препозитивна і постпозитивна частини характеризуються більш сильними акцентами порівняно з інтерпозиційною частиною висловлення. Інтонаційна структура висловлення з частковою інверсією, отже, містить два фразових акцентоносії (“інтонаційні центри <...> припадають на перший і останній наголошений склад речення в цілому” [Ковтунова 1982 : 203]).

У присудково-підметових висловленнях загальнофактичного значення (модель T_0/P , тип I.1) рамкова акцентна структура формується в межах самої реми. Можлива за умови, якщо підмет поширений атрибутивним компонентом прикметникового вираження. Інверсований варіант виникає, коли означення з підметової групи переміщається в ініціальну фразову позицію, утворюючи разом з кінцевим підметом два інтонаційних центри висловлення; присудок займає інтонаційно слабку позицію: *Який божествоніє рáнок!* (Є. Пашковський) (*Божествоніє який рáнок*); [*Я – до вікна. А там бушує злива,*] *Броньований ридає мерседés* (Д. Павличко) (*Ридає броньований мерседés*); *Погána випала ніч...* (Гр-р Тютюнник) (*Випала погана ніч*).

В інших випадках частковоінверсовані висловлення формуються на базі варіантів з матеріально вираженою темою, яка за часткової інверсії займає інтерпозицію: $P / T / P \leftarrow T / P$.

Так, детермінантно-присудково-підметові структури (тип I.2) зазнають часткової інверсії за умови переривання присудково-підметової групи і переміщення присудка в позицію перед детермінантом (темою). Попри те, що в базовому варіанті роль фразового акцентоносія виконує постпозиційний підмет, в інверсованій структурі цю роль бере на себе також і переміщений присудок; детермінант зберігає найбільш слабкий у висловленні наголос: *Рупів під ногами сніг*, [так, як тоді, як колись, коли я,

закоханий, ходив у Лисиче] (В. Сосюра) (*Під ногами рипів сніг*); *І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадаба життя* (О. Довженко) (*У Запорожця стрепенулася нелюдська жадаба життя*); *Розносився з ями над табором тихий чумацький рékвієм* (О. Довженко) (*З ями над табором розносився тихий чумацький рékвієм*).

Висловлення з комунікативно членованими предикативними групами (тип II) можуть утворювати варіант із частковою інверсією, якщо рема виражена дієслівною присудковою групою. З цієї групи переміщається в препозицію до підмета присудок-дієслово, а залежний (залежні) від нього компоненти залишаються в кінцевій позиції. Рамкова акцентна структура формується присудком та залежним від нього членом, а підмет перебуває у слабкій акцентній позиції: [Ішов дід лісом, за ним бігла собачка,] *та й загубів дід рукавичку* (Нар. казка) (*Дід загубив рукавичку*); *Кинулись німці до печі* (О. Довженко) (*Німці кинулись до печі*); *Воздвігне Україна свогого Мойсєя*, [не може ж так быть!] (П. Тичина) (*Україна воздвігне свогого Мойсєя*).

Інверсовані структури можуть утворюватися також на базі нейтральних висловлень синтагматично залежного типу. Останні прийнято співвідносити з частковими диктальними питаннями, які стосуються частини висловлення (“компоненти висловлення, які містяться в питанні, стосуються теми, на питання відповідає рема” [Ковтунова 2002, 148; див. також: Вінтонів : 91]). З формального погляду такі частини висловлення співвідносні з підметами та другорядними членами, які й виконують функцію фразового акцентносія (реми).

Рематична функція інверсованого підмета (групи підмета) досить часто, крім контексту, підкріплена фразовою часткою (рематизатором): *Тільки легенди об'єднують* [– автоматизують людей, творять спільноту] (Є. Маланок). *І тільки ахматовська “підказка” допомогла мені свого часу збагнути смисл цього жесту* (О. Забужко). *Одне рятувало*: [почмихи молотарки, що пересіває одну неродючість, чмихає астматично, задихано, стомлено] (Є. Пашковський).

Інверсовані другорядні члени речення в рематичній функції можуть займати як ініціальну акцентну позицію, так і серединну: *Нужда **закон** змінює*, [– примружився Лаврін] (Ю. Мушкетик); ***Лише небагатьом** з чоловіків випало щастя бачити ті уста* (П. Загребельний); ***Даремно** шукав Трохим Тараса* (А. Чайковський); – ***Гарно** ви нас зустрічаєте*, [– сказала, сідаючи, Марта] (Ю. Андрухович); [Вовки моногамні.] ***Лише раз** обирають собі пару* (Г. Вдовиченко); ***3 Церери** прилетіли* (В. Заєць); *Але ж **і в зал** ще треба було глянути* (О. Гончар); ***Завтра вранці** повернеш...* (Ю. Андрухович); *Вже **третій день*** я у *Густому Лузі* (В. Лис); [На початку дискусії Степан,, міркував про те, що може **він** написати.] ***Про що** може написати. Як може написати* (В. Підмогильний; тут акцентносії графічно виокремлені самим автором).

Насамкінець таке зауваження. Інакшість інверсії та зворотного порядку членів речення часто трактують у негативному сенсі, коли в них убачають “порушення” [Кротевич, Родзевич : 71; Коваль : 190] чи “відхилення” [Лингвистический : 176; Шульжук : 176] від того устрою речення, результатами змін якого вони є (пор.: “порушення норм об’єктивного порядку слів у випадку інверсії” [Вінтонів : 73]. Таке дефінування змін одного порядку слів – найбільш поширеного, на інший – рідше вживаний, створює враження нормативності першого і ненормативності (неправильності чи то небажаності в ужитку) другого. Як і використання термінів “нормальний порядок” чи “природний порядок”, що навряд чи могло б викликати якісь інші асоціації з протиставлюваними поняттями. Однак “як прямий, так і зворотний порядок слів є нормою української мови” [Українська : 507], і інверсований порядок поряд зі стабілізованим є “досить звичайним” [Мельничук 1972: 458] (лінгвіст через неточність термін “нормальний порядок”, яким він послуговувався раніше, замінив на “стабілізований порядок” [Мельничук 1972: 451]).

Доречно буде нагадати, що історія лінгвістики знає досить тривалу традицію, закладену в граматиці Пор-Рояля (XVII ст.), за якою відхилення від прямого порядку сприймалося як аномальне (неправильне) для граматики явище, оскільки тільки пря-

мий порядок, на думку тодішніх дослідників, міг узгоджуватися з природним відображенням думки (звідси і терміни – “природний”, “універсальний”, “аналітичний”, “нормальний” порядок). Уже з XVIII ст. наукова думка еволюціонує: Е. Б. де Кондильяк формулює положення, що для мови обидва порядки є природними; а в XIX ст. А. Вейль, теж французький учений, убачаючи у зміні порядку слів “зміну ходу думки”, уперше пов’язує саму природу порядку слів із комунікативною функцією речення (тобто, за сучасною термінологією, з актуальним членуванням речення) (див.: [Пумпянский : 14–27]).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абашина В. Н.* Вопросы коммуникативно-прагматического описания сложного предложения в русском языке: аспект актуального членения / В. Н. Абашина. – Л. : ЛНУ имени Ивана Франко, 2006. – 344 с.
2. *Багмут А. Й.* Семантика і інтонація в українській мові / А. Й. Багмут. – К. : Наук. думка, 1991. – 161 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
4. *Вінтонів М. О.* Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви / М. О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 327 с.
5. *Єрмоленко С. Я.* Порядок слів і стилістичні категорії мовлення / С. Я. Єрмоленко // Синтаксис і стилістична семантика. – К. : Наук. думка, 1982. – С 115–128.
6. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. *Коваль А. П.* Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1987. – 352 с.
8. *Ковтунова И. И.* Порядок слов / И. И. Ковтунова // Русская грамматика / ред. кол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М. : Наука, 1982. – Т. II. – С. 190–214.
9. *Ковтунова И. И.* Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 240 с.
10. *Кротевич Є. В.* Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич. – К. : АН УРСР, 1957. – 236 с.
11. *Лаптева О. А.* Нерешенные вопросы теории актуального членения / О. А. Лаптева // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 35–47.
12. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
13. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сборник статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239–245.
14. *Мельничук А. С.* Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей / А. С. Мельничук. – Киев : АН УССР, 1958. – 64 с.
15. *Мельничук О. С.* Синтагматичне членування речень // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / О. С. Мельничук / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 431–509.

16. Меркулова Н. Ремодифікація в нечленованих висловленнях / Н. Меркулова // Українське мовознавство. – 2003. – Вип. 28. – С. 167–170.
17. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. – М. : ИТИ Технологии, 2006. – 944 с.
18. Падучева Е. В. Порядок слов и фразовая просодия: инверсия в теме / Е. В. Падучева // Смыслы, тексты и другие захватывающие сюжеты : сб. статей в честь 80-летия И. А. Мельчука. – М. : ЯСК, 2012. – С. 473–486.
19. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
20. Пумпянский А. Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе / А. Л. Пумпянский. – М. : Наука, 1974. – 247 с.
21. Распопов И. П. Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи) / И. П. Распопов. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 1961. – 163 с.
22. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка / О. Б. Сиротинина. – М. : Высшая школа, 1980. – 142 с.
23. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с.
24. Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение / Б. В. Томашевский. – Л. : Учпедгиз, 1959. – 535 с.
25. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський та ін. – К. : “Укр. енцикл.” імені М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
26. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 406 с.
27. Янко Т. Е. Коммуникативные стратегии русской речи / Т. Е. Янко. – М. : ЯСК, 2001. – 387 с.

REFERENCES

1. Abashina V.N. (2006) Voprosy kommunikativno-pragmatischekogo opisaniya slozhnogo predlozheniya v russkom yazyke: aspekt aktualnogo chleneniya [*Questions of a communicatively pragmatic description of a complex sentence in the Russian language: the aspect of actual articulation*]. Lvov, 344 p. (in Russian).
2. Bahmut A.I. (1991) Semantyka i intonatsiia v ukrainskii movi [*Semantics and intonation in the Ukrainian language*]. Kyiv: Naukova dumka, 161 p. (in Ukrainian).
3. Busel V.T. (ed.) (2005) Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [*Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*]. Kyiv; Irpin: Perun, 1728 p. (in Ukrainian).
4. Vintoniv M.O. (2013) Aktualne chlenuvannia rechennia i tekstu: formalni ta funktsiini vyivaiy [*Actual division of the sentence and the text: formal and functional findings*]. Donetsk: DonNU, 327 p. (in Ukrainian).
5. Yermolenko S.Ia. (1982) Syntaksys i stylistychna semantyka [*Syntax and stylistic semantics*]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 115–128 (in Ukrainian).
6. Zahnitko A.P. (2001) Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys [*Theoretical grammar of the Ukrainian language: Syntax*]. Donetsk: DonNU, 662 p. (in Ukrainian).
7. Koval A.P. (1987) Praktychna stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy [*Practical stylistics of the modern Ukrainian language*]. Kyiv: Vyshcha shkola, 352 p. (in Ukrainian).
8. Kovtunova I.I. (1982) Poryadok slov [*Word order*]. *Russian grammar*, vol. II: *Syntax* (ed. Shvedova N.Yu.). Moskva: Nauka, pp. 190–214 (in Russian).

9. Kovtunova I.I. (2002) *Sovremennyy russkiy yazyk. Poryadok slov i aktualnoye chleneniye predlozheniya* [Modern Russian. Word order and actual division of the sentence]. Moskva: Editorial URSS, 240 p. (in Russian).
10. Krotevych Ye.V., Rodzevych N.S. (1957) *Slovnnyk lnhvistychnykh terminiv* [Glossary of the linguistic terms]. Kyiv: AN URSS, 236 p. (in Russian).
11. Lapteva O.A. (1972) *Nereshennyye voprosy teorii aktualnogo chleneniya* [Unsolved problems of the theory of actual division]. *Questions of linguistics*, no. 2, pp. 35–47 (in Russian).
12. Yartseva V.N. (ed.) (1990) *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Sov. Entsiklopediya, 685 p. (in Russian).
13. Matezius V. (1967) *O tak nazyvayemom aktualnom chlenenii predlozheniya* [On the so-called actual division of the sentence]. *Prague linguistic circle*. Moskva: Progress, pp. 239–245 (in Russian).
14. Melnichuk A.S. (1958) *Poryadok slov i sintagmatishekoye chleneniye predlozheniy v slavyanskikh yazykakh. Kratkaya kharakteristika obshchikh zakonomernostey* [Word order and syntagmatic division of sentences in Slavic languages. Brief description of general laws]. Kyiv: AN USSR, 64 p. (in Russian).
15. Melnychuk O.S. (1972) *Syntahmatychno chlenuvannia rechen* [Syntagmatic division of sentences]. *Modern Ukrainian Standard Language. Syntax* (ed. Bilodid I.K.). Kyiv: Naukova dumka, pp. 431–509 (in Ukrainian).
16. Merkulova N. (2003) *Remoidentyfikatsiia v nechlenovanykh vyslovlenniakh* [Remodification in unclassified expressions]. *Ukrainian linguistics*, vol. 28, pp. 167–170 (in Ukrainian).
17. Ozhegov S.I. (2006) *Tolkovyy slovar russkogo yazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy* [The explanatory dictionary of the Russian language: 80000 words and phraseological expressions]. Moskva: ITI Tekhnologii, 944 p. (in Russian).
18. Paducheva E.V. (2012) *Poryadok slov i frazovaya prosodiya: inversiya v teme* [Word order and phrasal prosody: inversion in the rhema]. *Meanings, texts, and other exciting stories*. Moskva: YaSK, pp. 473–486 (in Russian).
19. Ponomariv O.D. (1993) *Stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy* [Stylistics of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Lybid, 248 p. (in Ukrainian).
20. Pumpyanskiy A.L. (1974) *Informatsionnaya rol poryadka slov v nauchnoy i tekhnicheskoy literature* [Informational role of word order in scientific and technical literature]. Moskva: Nauka, 247 p. (in Russian).
21. Raspopov I.P. (1961) *Aktualnoye chleneniye predlozheniya (na materiale prostogo povestvovaniya preimushchestvenno v monologicheskoy rechi)* [Actual division of the sentence (on the basis of simple narration, mainly in monologue speech)]. Ufa, 163 p. (in Russian).
22. Sirotnina O.B. (1980) *Lektsii po sintaksisu russkogo yazyka* [Lectures on the syntax of the Russian language]. Moskva: Vysshaya shkola, 142 p. (in Russian).
23. Testelet's Ya.G. (2001) *Vvedeniye v obshchiy sintaksis* [Introduction to General Syntax]. Moskva: Ros. gos. gumanit. un-t, 800 p. (in Russian).
24. Tomashevskiy B.V. (1959) *Stilistika i stikhoslozheniye* [Stylistics and versification]. Leningrad: Uchpedgiz, 535 p. (in Russian).
25. Rusanivskiy V.M. (ed.) (2004) *Ukrainska mova: Entsyklopediia* [Ukrainian language: Encyclopedia]. Kyiv, 824 p. (in Ukrainian).
26. Shulzhuk K.F. (2004) *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Akademiia, 406 p. (in Ukrainian).
27. Yanko T.E. (2001) *Kommunikativnyye strategii russkoy rechi* [Communicative strategies of the Russian language]. Moskva: YaSK, 387 p. (in Russian).

Iryna Aribzhanova, Candidate of Philology, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Inversion as the concept of communicative grammar

The article considers the problem of the syntactic status of inversion. The material of the research is the simple sentences-utterances of the Ukrainian language.

The concept of communicative inversion and the concept of formal inversion are defined. These concepts reflect different aspects of the division of a sentence – by communicative components (for example, rheme + theme) and by the members of a sentence (for example, predicate + subject).

Two meanings of the concept of communicative inversion are defined: firstly, communicative inversion is the intonational-positional transfer of the most important semantic-informational part of a sentence (or the words of the syntactic group, or syntagma) from the final position to the initial or middle position (method of forming the utterance); secondly, communicative inversion is a sentence structure opposed to the basic structure as a derivative (expressive utterance).

Communicative analysis shows that formal inversion is functionally subordinated to the communicative structure of the sentence-utterance. It serves as the main method of forming contextually dependent utterances (changes the actual division of a sentence). Formal inversion is optional in expressive utterances.

The result of the study is the classification of the main types of basic sentences-utterances and the methods of forming communicative inversion (full and partial) in the Ukrainian language. The typology is implemented according to the following principles: communicative non-division / division, contextual independence / dependence of utterances, correlation of communicative components with the members of a sentence or connections of the members of a sentence. The first type combines basic sentences-utterances with an undivided predicative group. The second type includes basic sentences with a divided predicative group.

Key words: *actual division of a sentence, formal division of a sentence, communicative inversion, formal inversion, neutral utterances, expressive utterances.*

Стаття надійшла до редколегії 20.12.18

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).84-93](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).84-93)

Тетяна Вільчинська, д-р філол. наук, проф.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУ “РІДНИЙ КРАЙ” У РАННІЙ ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В. СТУСА

Присвячено дослідженню лінгвоментальної природи концепту “рідний край” у поетичній творчості відомого українського письменника-шістдесятника Василя Стуса. Матеріалом дослідження послужила збірка “Зимові дерева”, що презентує ранній, але не мені важливий період творчості поета, який залишається маловивченим. Установлено систему вербалізаторів указанного концепту, з’ясовано його семантико-аксіологічні характеристики. Проведений аналіз засвідчив когнітивну багатогранність, полісемантичність, амбівалентність концептуалізованого поняття, лінгвалізація якого продемонструвала як загальнономовне та етнокультурне розуміння відповідного поетичного образу, так і особливості авторського світобачення.

Ключові слова: художній концепт, рідний край, вербалізатор, лінгвокультурна природа, конотованість, амбівалентність, поетичний текст, творча особистість.

Сучасний стан лінгвоконцептологічних, лінгвокультурологічних досліджень дає змогу не лише вивчати концептуальні системи певної мови на різних етапах її розвитку чи структурно-сміслові площини окремих концептів, а й установлювати особливості письменницьких ідіостилів, специфіку мовної особистості. Відповідні аналізи художніх текстів розкривають мовне бачення світу, характер організації семантики мовного простору творчої особистості, властивий тільки їй тип знань.

“Дослідження художнього дискурсу, – як зазначає В. Кононенко, – виявляє тяжіння, “прихильність” письменника високого рівня до тих чи тих концептуальних позицій. У таких концептах концентровано передається духовне кредо, ідейний стрижень

його творчості, її визначальні вихідні принципи” [Кононенко : 25]. При цьому науковець пропонує залучати до аналізу твори передусім тих авторів, що найбільш повно передають концептуальні засади народного світовідчуття, зауважуючи, що коли письменник “справді виразник народних ідеалів, то він передає – свідомо чи несвідомо – не лише властиві йому уявлення про смисл концепту, але й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять” [Кононенко : 15]. На думку дослідника, до таких насамперед належать твори національної класичної літератури XIX – початку XX ст., щодо наступного періоду, то він вказує на їхню нерідко “ідеологічну заангажованість, а часом і невідворотну нещирість” [Кононенко : 24].

Усе це актуалізує тезу про необхідність відбору таких письменників, які служили б персоніфікацією свого часу чи прикладом певного стилю доби.

Виразником ідей, властивих національній самосвідомості відповідного періоду, повною мірою є Василь Стус, який у середині XX ст., у час торжествуючого соціалізму, твердо вірив в іншу долю для свого народу, в майбутнє без брехні і лицемірства, в незалежність рідної України. Життя письменника – це рідкісний приклад, за словами І. Дзюби, “трагічної неподільності поезії й долі”. Митця він відносить до того типу поетичних натур, які “дошукуються неможливої відповіді на вічні питання”, демонструючи “муки думки та совісти людини в такому суспільстві, де і їй самій, і всьому народові зав’язано рота” [Дзюба : 8]. Звідси, можливо, і підвищений інтерес до його віршів – “образків доби”, у якій поету судилося жити. Оглядаючи архів В. Стуса, не перестасмо дивуватися його вмінню творити власний стиль облюбованими образами, серед яких помітно вирізняється образ рідного краю.

Матеріалом аналізу послужила збірка “Зимові дерева” (1970), що включає твори, написані до заслання. На думку критиків, саме подальші творчі вершини, зокрема його “Час творчості” і “Палімпсести”, заважають належно оцінити цю збірку, яка, проте, є своєрідним звітом про п’ятирічний шлях різнонаправлених пошуків, мініатюрною енциклопедією різних способів побудови образу, інтонаційних і версифікаційних практик [Дзюба : 8].

Видана не в Україні, а за кордоном, поезія В. Стуса відразу привернула увагу зарубіжних науковців своєю свіжістю і неординарністю, несамовитою пристрасністю, філософічною заглибленістю та формальними аспектами, тоді як у вітчизняному стусознавстві залишається й донині недостатньо вивченою.

Уже в “Зимових деревах”, як пише І. Дзюба, почали визначатися деякі постійні мотиви творчості В. Стуса, одним із яких є переживання своєї національної ідентичності, причому йдеться не про патріотичну патетику, а про особисту причетність до національної історії, що знаходить вираження в амбівалентному ставленні до України [Дзюба : 13]. З одного боку, автор боготворить ідеальну країну, *котра не знає грат*, але якій немає місця на землі, а з іншого – засуджує *вітчизну боягузів і убивць*.

Отож, актуальність запропонованої теми визначає науковий інтерес до лінгвокультурної природи оцінно маркованого концептуалізованого поняття рідного краю в поетичній творчості Василя Стуса. Проаналізувати й усвідомити нині способи мовної об’єктивації світу або окремих його елементів письменником можна за допомогою операціональних знань зі сфери когнітивних наук, напрацьований інструментарій яких дозволяє залучити до аналізу мови художніх творів нові терміни, серед яких важливе місце посідають “концепт”, “концептуалізація” і под.

Сприйняття концепту в авторських текстах формується за допомогою соціокультурних, літературних, міфологічних, релігійних та інших асоціацій, що виникають унаслідок зіткнення смислового наповнення концепту з концептуальною системою. Концепти, що існують у свідомості письменника, на думку К. Голобородька, наближені до потенційних образів саме завдяки тому, що вони виконують функцію заміщення, стають результатом зіткнення словникового значення слова з його особистим, індивідуально-авторським осмисленням [Голобородько : 50].

У новій науковій парадигмі, якою є когнітивна лінгвістика, по-різному кваліфікують концепти, що формуються у сфері словесно-поетичної творчості та які нині студіює багато українських мовознавців (А. Башук, А. Варинська, К. Голобородько, В. Кононенко, Т. Космеда, Г. Лукаш, Н. Мех, Т. Радзівська, М. Скаб, Ю. Теглівець та ін.). Зокрема, їх називають

текстовими концептами (О. Кагановська), творчими концептами (А. Тарлева), концептами прецедентного тексту (Н. Слухай), ідіоконцептами (О. Селіванова) або ідіостильовими (К. Голобородько), концептами-образами (В. Маканін) тощо. Нерідко науковці послуговуються описовими зворотами на зразок: “концепт у художній прозі”, “концепт у поетичній мові”, “концепт у тексті” (романі, поезії)” (В. Кононенко).

Вважаємо, що до оптимальних термінів на позначення концептів у словесній творчості належить “художній концепт», описаний ще в першій половині ХХ ст. С. Аскольдовим. Як зазначає Т. Космеда, “художні концепти виражають індивідуальне, особливе, можуть розподілятися за тими ж рубриками, що й концепти пізнання, <...> однак функцію заміщення вони реалізують у знаці-символі” [Космеда : 265]. Заслугою дослідниці є те, що вона багато уваги приділяє саме характеристиці оцінного складника у структурі концепту, зауважуючи, що він “охоплює весь зміст слова (і денотативно-сигніфікативний, і конотативний, і ширше – прагматичний), а мовленнєва особистість як носій певної культури відображає явища об’єктивної дійсності з ментальної позиції” [Космеда : 153]. Подібні зауваги містять й інші дефініції концепту: поняття стає концептом, коли обростає ціннісними асоціаціями (А. Приходько), або концепти, на відміну від понять, мають включати аксіологічний складник (В. Старко).

У запропонованій статті перевагу віддаємо терміну “художній концепт”, сферою функціонування якого є поетичний текст. Семантика такого концепту виявляється через дискурс численних контекстуальних слововживань, на основі яких вичленовується достатня кількість його характеристик як власне фактуальних, так і оцінно-конотативних.

Метою дослідження є встановлення лінгвокультурної специфіки художнього концепту “рідний край” у поетичній творчості Василя Стуса.

На те, що тема рідної землі (України) є провідною у творчості поета, звертає увагу Г. Віват, зауважуючи її особливе місце в духовному просторі любові – ненависті. Звідси і дві іпостасі України: перша – це безмежно кохана, омріяна й опоетизована *рідна земля*, друга – *нестерпна рідна чужина* [Віват : 25–26].

Аналізований матеріал засвідчує, що поширеним вербалізатором досліджуваного концепту у збірці “Зимові дерева” є іменник *край*. Різні контексти з указаною назвою повною мірою демонструють амбівалентне сприйняття відповідного концептуалізованого образу. Пор.: *Не одлюби свою тривогу ранню, / – той край, де обрію хвиляста каламуть...* (С.1, 12) і *...і глупа облягає ніч / пекельний край і крик пекельний* (С.1, 18). Зазначимо, що в словнику В. Жайворонка “Знаки української етнокультури” значення ‘країна, край’ зафіксоване як похідне в семантиці концепту “Україна” [Жайворонок : 11].

За допомогою різних тропеїчних одиниць, зокрема епітетів, автор розширює уявлення про рідний край, вибудовуючи в такий спосіб власний індивідуально-авторський художній концепт, напр.: *І рідний край, затиснений в півкулі / географічних карт, розправив плечі, / загравши смарагдовими садами...* (С.1, 16); *Поможіть / ввібрать в голодні очі край полинний / і заховать на смерть* (С.1, 23); *Тоді прости, прощай, проклятий краю...* (С.1, 86). У розглянутих контекстах експлікуються такі концептуальні ознаки, як ‘рідний’, ‘полинний’, ‘проклятий’.

Зауважимо, що помітно частіше досліджуваний концепт переміщується на аксіологічній шкалі в негативний бік: *Дотліває з димом / край оспалих синів-лакиз* (С.2, 75) або *...догоряє український весь / край. Моя дорога догоряє* (С.2, 83).

Інтимізації вислову В. Стуса досягає, вживаючи займенники *мій, цей, той*, напр.: *Мій краю! Ти спливаєш піді мною / мелодією пісні, що з дитинства / з грудей моїх до неба проростала, .../ манила мрійно в голубі світи* (С.1, 16).

Загалом у наведених контекстах повною мірою реалізуються уявлення про тісну злитість поетового “я” з Україною (рідним краєм), як-от: *...окравши край, окрали спокій мій* (С.1, 31).

Систему вербалізаторів досліджуваного концепту формують також й інші назви, серед яких *земля* (за В. Жайворонком: ‘3) країна, край, держава’ [Жайворонок : 244]). Для В. Стуса *Земля ж, неначе мати, / всі очі видивить за ним услід* (С.1, 16). Наслідуючи етнокультурне благоговіння перед землею-матір’ю, поет персоніфікує відповідний образ: *О кара земле, окрай гри, /*

бери мене, бери (С.1, 31), дякуючи землі за *сонце угорі, воду, траву, що росте*, за можливість жити і кохати, підсумовуючи це так: *Навкруг Землі мої кружляли мрії* (С.1, 16).

Болюче реагування В. Стуса на покірність і національне безпам'ятство українців виявляється в його двоякому ставленні до рідної землі. Пор.: *Все одно милішої нема / за оцю утрачену й ледачу, / за байдужу, осоружну, за / **землю** цю, якою тільки й значу / і якою барвиться сльоза* (С.1, 38) та *Ти вже не згинеш, ти двожишня, / **земля**, рабована віками, / і не скарать тебе душителям / сибірами і соловками. / Ти ще виболосишся болем, / ти ще роздerta на шматки, / ти вже крута і непокірна, / ти випросталася для волі, / ти гнівом виросла* (С.1, 18–19).

Реалізація у структурі досліджуваного концепту аксіологічно протилежних концептуальних ознак на зразок 'мила' і 'ледача', 'байдужа', 'осоружна', 'роздerta' та 'крута' й 'непокірна' демонструє амбівалентну природу концептуалізованого образу, підтверджуючи думку Е. Соловей про те, що навряд чи в когось із поетів любов до батьківщини "поставала таким нерозв'язним вузлом суперечностей, так запікалася кривавим болінням, так єднала пристрасть і тверезість", як у В. Стуса. "Можна сказати, що самопізнання національного характеру і національної історії сягнули тут нового рівня" [Соловей : 270].

У творчості письменника образ землі зазнає еволюції, як і його свідомість. У структурі досліджуваної одиниці це засвідчують, з одного боку, такі концептуальні ознаки та смисли, як 'грішна': *Як відпливуть мужі... / благатимуть з простертими руками / Перуна – окропити **грішну землю*** (С.1, 26) і 'прогіркла': *Пустіть хоч краєм, / хоч крихіткою ока ухопить / **прогірклу землю*** (С.1, 26), а з іншого – 'та, що надає сили, снаги, чим викликає до себе любов і довіру': *...і не бештати, пане-брате, а триматися на **землі!*** (С.1, 21) або в контексті з похідною назвою *земна*: *... жив би так... / поріднившись із **земною твердю**, / до якої намертво приріс поглядом, і серцем, і думками* (С.1, 29).

Нерідко семантика аналізованого концепту виявляє себе на рівні асоціативних відношень, залишаючи читачеві місце для домислювання, як-от у таких опозиціях: *земля – тюрма: Тюрма не доросте*

до неба: / *це землю їстиме тюрма* (С.1, 35); земне тяжіння – любов: *Ти – Адам. Журба – твоя коханка, / а земне тяжіння – то любов* (С.1, 30); земля – небо: *Чи дружба сфер – і неба, і землі – / зоветься лихоліттям, я не знаю* (С.2, 63); чуття землі – сон: ... *чуття ж землі – як виболілий сон / і призабутий* (С.2, 64).

Очевидно, символічним, як і сама назва збірки, що уособлює завмерлість, замороженість нашої духовності, є образ крижаної землі: *І кружляє безголоса / осіння крижана земля* (С.1, 91). Водночас як уперто зими протистоїть весняне пробудження, так і для автора земля частіше асоціюється з приємними ностальгійними споминами: *Пригадую – мене веде за руку / щаслива мати... / Чого мені червоні яблука дарували / в дитинстві завжди? Щоб я відчував, / чим пахне і земля, і людська кров? / Так само пахли соняшники пізні. / І бджоли пахли так. І сльози – так* (С.2, 65). Тут аналізований концепт конотує відчуття радості, задоволення, піднесення, як і в контексті: – *Привіт тобі, привіт, о зельна Земле!* (С.1, 28).

Безперечно, важливим іменем концепту залишається *Україна*, назва, яка широко представлена в контексті усії творчості В. Стуса, проте менше в його ранніх віршах. В уявленні поета Україна – це рідний край, своя земля, що об’являється в душі то *співом солов’я*, то *кетягом калини*, то *запахом полину* і тому под.: *Давно опазурились солов’ї, / одзьобились на нашій Україні. / А як не чути їх? Немає сил* (С.1, 22). У досліджуваних поетичних текстах Україна часто асоціюється з матір’ю, з її материнською жертвовністю: ... *раби зростають до синів / своєї України-матері* (С.1, 18).

Внутрішню природу Стусового українства демонструє в збірці і цикл “Костомаров у Саратові”. Вірші в ньому стосуються не стільки біографії Костомарова, скільки самого Стуса, не так Саратов як топоса, а України. Митець змальовує моторошні картини вселенського гніту, горя: *Живі – у домовині. Мертві – ні* (С.2, 72). І так, на жаль, буде, допоки буде Україна: ... *бо як не стане України, тоді не стане і бід* (С.2, 77).

Загалом, як і в контекстах з іншими вербалізаторами, спостерігаємо виразну конотованість концептуалізованого образу, позначеного лексемою *Україна*.

Помітно рідше номенами художнього концепту “рідний край” виступають *держава, країна, земна півкуля*, здебільшого вжиті в негативно маркованих значеннях, напр.: *Йй-богу, вам не знати гора. / Здасте державі – і собі / що-небудь лишиться* (С.2, 88) (об’єктивуються уявлення про антинародну державну політику, направлену на винищення українців голодом) або *Земна півкуля брижилась од жару... / Що то було? Не знаю. Що то буде – не відаю* (С.2, 64) (супроводжують конотації відчаю, безнадії).

До менш поширених номінацій у збірці “Зимові дерева” належить *світ* (за В. Жайворонком: ‘1) земна куля, Земля з усім, що на ній є’ [Жайворонок : 527]). Україна, в уявленні В. Стуса, вписана в єдиний світовий простір: *Планета вся – один Чумацький шлях... Мій краю, що... маниш мрійно в голубі світи* (С.1, 18). Зауважимо, що поет часто послуговується сакральною словосполучкою *білий світ*, яка в контексті його творів також вступає у певні кореляції з рідним краєм: *Із тих, що білий світ мені окрали, / окраши край, окрали спокій мій...* (С.1, 31).

Різною мірою до вербалізаторів досліджуваного концепту тяжіють і ті, що вживаються на позначення онімів, як-от: *Київ, Дніпро, Хрещатик* та под., із якими тісно пов’язане життя автора, напр.: *Прости мені, недільний мій Хрещатик... / Що терплю, / коли вже ні терпіти, ні мовчати / не можу...* (С.1, 30–31); або: *... Поможіть / мені востаннє розтроюдить рану, / побачити Дніпро* (С.2, 84); чи: *В проваллях ночі, коли Київ спить, / а друга десь оббріхують старанно, / склепить очей не можу ні на мить...* (С.1, 30).

Проте значно більше семантика аналізованого образу виявляє себе на рівні асоціативних відношень, зокрема через кореляції рідного краю зі степом, полем – символами волі, свободи; вербами і тополями, калиною і соняшниками, житом, медом і пивом – уособленням українства і под. У такий спосіб автор частіше змальовує Україну як ідеальну країну, що існувала в минулому або можливу в майбутньому, напр.: *... Щоб раювали тонкостіві верві / із полювань із золотого жита / і добрим пивом, і солодким медом, / і черевом дозрілих рожаниць* (С.1, 26) (вірш “Під диким сонцем”); *Горіли сосни / чорнясто-жовтим мерехтом. Калина біліла так і бігла так од плоту...* (С.2, 67) (поема “Потоки”).

Загалом аналіз особливостей художньо-мовної об'єктивації концепту “рідний край” у поетиконі В. Стуса засвідчує його когнітивну багатогранність. Проаналізованому концепту властива розгалужена система вербалізаторів, він реалізується як полісемантичний та амбівалентний. Досліджений концепт повною мірою можна тлумачити і як етнокультурний, і як художній, оскільки його лінгвалізація в поетичному тексті продемонструвала не лише загальномовне й етнокультурне розуміння відповідного концептуалізованого поняття, а й особливості авторського світобачення.

Таке дослідження належить до перспективних, оскільки активізує науковий інтерес до інших лінгвоментальних величин і не лише у творчості В. Стуса, що дає змогу глибше пізнати феномен української мовної особистості.

ДЖЕРЕЛА

- C.1 – Стус В. Дорога до болю : Поезії / упоряд. та післямова М. Коцюбинської. Київ : Радянський письменник, 1990. 222 с.
C.2 – Стус В. Палімпсест : Вибране / передм. І. Дзюби. Київ : Факт, 2006. 432 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Vivat Г. І.* Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса / Г. І. Виват. – О. : ФОП Бондаренко М.О., 2014. – 264 с.
2. *Голобородько К. Ю.* Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація / К. Ю. Голобородько. – Х. : Харк. історико-філологічне товариство, 2010. – 527 с.
3. *Дзюба І.* Передмова / І. Дзюба // Стус В. Палімпсест : Вибране. – К. : Факт, 2006. – С. 3–24.
4. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. *Кононенко В.* Концепти українського дискурсу : монографія / В. Кононенко. – К. : Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
6. *Космеда Т. А.* Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : Формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
7. *Соловей Е.* Проблеми автентичного буття (В. Стус) // Українська філософська лірика : навч. посіб. / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1999. – 368 с.

REFERENCES

1. Vivat H.I. (2014) Semantyka khudozhnikh symboliv u poetychnomu prostori Vasylia Stusa [*Semantics of artistic symbols in the poetic space of Vasyl Stus*]. Odesa: FOP Bondarenko M.O., 264 p. (in Ukrainian).
2. Holoborodko K.Yu. (2010) Idiostyl Oleksandra Olesia: linhvokohnityvna interpretatsiia [*Individual style of Oleksandr Oles: linguo-cognitive interpretation*]. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo, 527 p. (in Ukrainian).

3. Dziuba I. (2006) *Peredmova [Preface] / Stus V. Palimpsest: Vybrane [Palimpsest: Selected poetry]*. Kyiv: Fakt, pp. 3–24 (in Ukrainian).
4. Zhaivoronok V.V. (2006) *Znaky ukrayinskoyi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of the Ukrainian ethnoculture: dictionary]*. Kyiv: Dovira, 703 p. (in Ukrainian).
5. Kononenko V. (2004) *Kontsepty ukrayinskoho dyskursu [Concepts of Ukrainian discourse]*. Kyiv, Ivano-Frankivsk: Plai, 248 p. (in Ukrainian).
6. Kosmeda T.A. (2000) *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: Formuvannya i rozvytok katehoriyi otsinky [Axiological aspects of pragmalinguistics: Category of evaluation formation and development]*. Lviv: Vyd. LNU im. I.Franka, 349 p. (in Ukrainian).
7. Solovey E. (1999) *Problemy avtentychnoho buttya (V.Stus) [Problems of the authentic existence (V.Stus)]*. Ukrayinska filososfska liryka [Ukrainian philosophical lyrics]. Kyiv: Yunivers, 368 p. (in Ukrainian).

Tetyana Vilchynska, Doctor of Philology, Prof.
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

Linguo-cultural nature of the concept “native land” in the early poetry of V. Stus

The article is devoted to the study of the linguo-mental nature of the concept “native land” in the early poetic work of the well-known Ukrainian writer of the sixties V. Stus.

The topicality of the theme, on the one hand, is determined by the linguo-conceptual and linguo-cultural approaches that are the key to understanding the cultural values of the people and make it possible to stratify the linguistic and cultural nature of individual concepts at different stages of language development and to establish the specifics of the linguistic personality, and, on the other, the research interest in the poetic heritage of V. Stus, an artist who became personification of his time. The collection “Winter Trees” was the material of the study, which presents an early, but important period of creativity of the poet, that remains little studied. The purpose of the article was to determine the linguo-cultural nature of the concept “native land”.

The analysis showed the cognitive diversity of the concept, which is manifested by the branched system of verbalizers, including land, earth, Ukraine, state, etc., and its semantic-axiological characteristics. It is established that the artistic concept “native land” in Stus’s poetic texts is polysemantic and ambivalent, and its verbalisation demonstrated not only the general and ethnocultural understanding of the corresponding conceptualized image, but also the peculiarities of the author’s worldview.

The presented research is actual as it activates scientific interest in other linguo-mental notions and not only in the work of V. Stus, which makes it possible to get deeper into the phenomenon of the Ukrainian linguistic personality.

Keywords: *artistic concept, native land, verbalizer, linguo-cultural nature, connotation, ambivalence, poetic text, creative personality.*

Стаття надійшла до редколегії 18.01.19

Philipp Wasserscheidt, Candidate of Philosophy, Doc.
Humboldt-University of Berlin, Germany

CONSTRUCTION GRAMMAR: BASIC PRINCIPLES AND CONCEPTS

The article provides an overview of Construction Grammar. First, a general survey of the basic principles and major strands of the grammatical theory is given. The main assumptions include the recognition that all linguistic knowledge is of the same type as knowledge in general and follows the same principles such as categorization, abstraction and generalization.

In the second part, the presentation focuses on two important elements of construction grammar research: the concept of the construction as complex sign and the abandoning of the distinction between lexicon and grammar.

Using examples from Ukrainian, the different relationships between constructions of different complexity and schematicity in the so-called construction – the common space of both lexical and grammatical knowledge – are described. It is shown, how abstract constructions offer slots for other elements and how these are constrained regarding form and meaning. In addition, the status of constructions as complex signs is assessed from the perspective of semantics and compositionality. It is highlighted that Construction Grammar rejects the assumption of compositionality and rather conceptualizes meaning as determined by the construction itself. At the same time, semantics is understood in an encyclopaedic sense, which renders the description of constructions highly detailed and language-specific.

Keywords: Construction Grammar, Ukrainian, Constructions, Sign, Grammatical Theory.

1. Introduction. Since Chomsky's rejection of the behaviourist paradigm, syntax theory as an attempt to model cognitive processes taking place during speaking and listening has taken centre stage in linguistics. In addition to a still strong formal perspective in Western linguistics and functional grammars, from the 1980s onwards an approach has developed that to some extent unites these two antipodes of syntax research: Cognitive Linguistics. In contrast to the formal and functional approaches, which are also in principle cognitive to the extent that they do not consider the speaker's mind to be a black box, Cognitive Linguistics attempts to apply exclusively those principles to language description that are also used in other cognitive

disciplines such as psychology. Cognitive Linguistics is a multifaceted theory of language that combines several theories (e.g. Metaphor Theory and Frame Semantics). One of those is Construction Grammar, which so to speak represents the grammatical extension of Cognitive Linguistics. In the following, its main features will be presented on the basis of Ukrainian examples.

2. Construction Grammar. Under the name Construction Grammar (abbreviated as “CxG”), a family of theories is summarized, which is based on the conviction that linguistic form and linguistic meaning do not represent levels independent of each other, but are inseparably interconnected. Construction Grammar assumes that associative form-meaning pairs are not only the basis for words, but that all linguistic knowledge is stored in such symbolic connections.

This conviction is first based on the observation that speakers use resources that do not have to be generated with every utterance but are stored as fixed units in the mental lexicon. Langacker defines such a linguistic unit as “thoroughly mastered structure, i.e. one that a speaker can activate as a preassembled whole without attending to the specifics of its internal composition” [Langacker 1991 : 15]. At the same time, construction grammarians emphasize that “(i) even semantically opaque expressions (idioms) may share certain aspects of regular syntactic structure with fully productive syntactic expressions <...> and (ii) even seemingly transparent syntactic structures may involve all sorts of unpredictable constraints that cannot be simply derived from the syntax alone <...>” [Fried 2015 : 2; cf. also Langacker 1987 : 59]. While most theories of grammar certainly operate with the concept of construction, they see it merely as an exception to rule-based syntactic structures. Construction Grammar, however, does not limit the use of constructions to special cases. Rather, it focuses on these units and assumes that the entire language system is exclusively based on constructions [Stefanowitsch : 20]. It is assumed that constructions exist on all traditional levels of linguistic description. Constructions can be words, more or less fixed idioms, collocations, verb class specific argument structures, partially filled words (morphemes), argument structures or even turns and texts. The linguistic description within the framework of Construction Grammar thus attempts to capture all kinds of linguistic knowl-

edge in one concept, emphasizing that both regular and irregular patterns serve the goal of communication equally well. This implies that no or no strict separation between grammar and lexicon is assumed. Instead, linguistic knowledge is understood as learnable symbolic links between form and meaning all the way through.

Table 1

Several examples of constructions

Construction type	Form¹	Meaning	Example
lexical morpheme	[МІСТО]	‘city’	місто
partially filled word (morpheme)	[__-y]	‘patient’	дівчин-у
Idiom	[ГРАТИ першу скрипку]	‘Be the most important’	У цьому проекті першу скрипку грав Олександр.
Sentence pattern	[V + NNOM + NACC + NDAT]	‘Transfer’	передала мати лист синові

Construction Grammar can be located as a theory within Cognitive Linguistics. The cognitive orientation of Construction Grammar is not only lip service but concerns the core of the grammatical theory. The goal of Construction Grammar is to develop a language theory that includes all linguistic knowledge regardless of its regularity and simultaneously depicts linguistic behaviour as creative and repetitive [Goldberg 2013 : 26]. Furthermore, the description not only aims at the language system itself, but also at its acquisition, storage and processing. This distinguishes Construction grammar from other grammatical theories, which often concentrate on purely linguistic, sometimes even purely “syntactic” questions. The epistemological interest of Construction Grammar is not so much to develop a well-functioning model for the generation of linguistic structures, but to develop a psychologically realistic

¹ Throughout the paper, the following notational conventions are used: [ ] = linguistic unit (construction); __ = slot; ___{SUBSCRIPT} = semantic restriction of a slot; CAPITALS = morphological paradigm; *italics* = fixed form.

description of the nature of language as one of many cognitive and social systems available to humans [Fried 2015 : 1]. Construction Grammar is therefore not primarily a theory about linguistic systems, but about linguistic knowledge [Stefanowitsch : 12], the processing of which is based on general cognitive and communicative strategies.

The linguistic interest in constructions is not new and can at least be traced back to the Latin grammar writers [Goldberg 2006]. Even American structuralism and early versions of generative approaches used the term construction [Schönefeld]. The constructional approaches, however, developed primarily in contrast to Generative Linguistics and focus on the concept of construction.

The early studies developed the basic features of Construction Grammar mainly for so-called peripheral linguistic structures, for which generative analyses offered no solution [Fillmore 1988 : 36], for example in George Lakoff's work on English constructions with *here and there* [Lakoff], Knud Lambrechts analysis of colloquial French constructions [Lambrechts] or in the article by Charles Fillmore, Paul Kay and Catherine O'Connor on *let alone*-construction [Fillmore et al. 1988]. A conceptually very similar approach was developed simultaneously by Ronald Langacker [1987], even though he did not (yet) refer to his analyses as construction grammatical.

3. Construction Grammars. The so-called Construction Grammar is not a monolithic theory, but a family of approaches that share important fundamental assumptions about the nature of language.

The different theories, which are called Construction Grammar, differ in some theoretical details and in their methodological approaches. However, there is a core of assumptions that unites all constructional theories. Fischer, Stefanowitsch and Goldberg identify the following four principles:

1. All linguistic knowledge (whether explicit or implicit) consists of learned pairings of form and meaning (constructions). Both lexicon and grammar are based on constructions, so there is no separation between the two.

2. The meaning of constructions is directly connected with the perceptible form. There are no derivations or transformations in language processing. Meaning and form are not stored in different modules, but inseparably linked with each other.

3. Constructions form a network of reciprocal interdependencies with hierarchical and inheritance relationships.

4. There is no set of universal, innate constructions, neither intra linguistically nor cross-linguistically. Generalizations that can be analysed across languages are the result of common cognitive strategies [Fischer, Stefanowitsch : 4–5; Goldberg 2013 : 15–16].

There are also a number of assumptions that differ between the theories (see [Fischer, Stefanowitsch] for a discussion). This starts with very general theoretical premises. Some construction grammars attempt to be psycholinguistically realistic or at least plausible (Goldberg's Cognitive CxG, Croft's Radical CxG, Langacker's Cognitive Grammar, cf. Fried [Fried 2015 : 5]), while others attach less importance to this (Berkeley CxG, cf. Kay [Kay]). At the same time, there are differences in the conception of the task of a grammatical model as such. Some assume that a grammar should be able to generate grammatical utterances (or sentences) or make general predictions about the form and meaning of utterances [Hoffmann, Trousdale : 3], while others take the view that it is not grammar but speakers who generate sentences, while the language system can only motivate and license possible structures [Langacker 1986 : 17]. The relationships between individual constructions are also discussed diversely. While some assume that abstract and schematic constructions inherit their properties from less schematic ones [Goldberg 1995; 16], others prefer an approach without inheritance [Trousdale]. Among the authors who accept inheritance, it is controversial whether it should be full or partial. In addition, there are dividing lines between the individual construction grammars concerning the universality of constructions, the formalisation of the model, the issue of compositionality and the semantics of constructions, which I will discuss later in more detail. Overviews and comparisons of the different construction grammars can be found in [Croft 2007; Goldberg 2006; Langacker 2005; Fischer, Stefanowitsch].

4. The Constructicon. Construction Grammar assumes that form-meaning pairs, which are called constructions, can cover all linguistic knowledge. It is assumed that all linguistic information is conventionalized in constructions. Therefore, the concept of construction covers every linguistic level of description from morphology

to syntax and description of texts. Since constructions themselves are closed-class items, they are said to be stored in the *constructicon* that, like the lexicon for words, contains the sum of all constructions.

The respective constructions differ, so the assumption, not in their basic architecture, but in (i) their complexity, i.e. in whether they incorporate smaller symbolic components, and (ii) in their schematicity, i.e. in the proportion of phonologically or otherwise formally specified elements. In addition, constructions form networks. These networks arise partly from less complex constructions being connected to more complex ones, and partly from schematic constructions being created by generalizations over specific constructions.

4.1. Complexity. Constructions differ in whether they are complex or not. Simplex constructions are known as morphemes or words and are often referred to as lexical constructions. Complex constructions incorporate other elements, either semantic, phonological or symbolic. Complex constructions, for example, are idiomatic coincidences. The possible complexity of constructions is independent of their schematicity.

(1)	Lexical construction:	[<i>місто</i> ; 'city']
		[<i>до побачення</i> ; 'Goodbye']
	Idiom:	[<i>ні пари з уст</i> ; 'keep silent']

The phrase [*ні пари з уст*; 'keep quiet'] differs from the lexical construction [*місто*; city'] in its complexity in that it incorporates several lexical constructions.

4.2. Schematicity. The formal side of the constructions in (1) is fully specified, no deviation from this form is permitted if the constructions' meanings are to be communicated. However, there are also constructions which allow a certain variability in their form. Thus, the idiom [*теревені* ___{VERB}] can be found in the following variants a. *теревені правити*. This is called flexibility.

- (2)
- a. *теревені правити*
  - b. *теревені розводити*
  - c. *теревені точити*
  - d. *теревені розпустити*
  - e. *теревені городити*

The construction therefore consists of fully specified (*теревені*) and partially specified elements (the list of possible verbs). Under-specified elements are referred to as slots. As soon as a construction contains slots, it can be called schematic. The degree of schematicity can increase regardless of complexity. For example, the construction [*чорна вівця*; ‘black sheep’] is not schematic because both elements are prescribed. The forms in (3) on the other hand are based on the slightly more schematic construction [ЧОРН-___{TIME}; ‘bad time’]. In principle, only the first element {ЧОРН-} is defined here. The slot behind it is phonologically not specified, but only semantically, since any element that can be inserted here has to signify a period of time. However, since there are not many such time expressions, the variability is rather small. The similar constructs in (4) have been licensed by the even more schematic construction [ЧОРН-___{NOUN}; ‘bad/dangerous X’] that can assign the property of being bad or dangerous to basically any noun (although mostly to human agents) inserted into the slot. Basically, the construction in (3) is a more specific type of the construction underlying the examples in (4).

- (3) a. *чорний день*
b. *чорний рік*
- (4) a. *Чорний Козак* (Film)
b. *чорна магія*

Both the construction [*чорна вівця*; ‘black sheep’] and the constructions [ЧОРН-___{TIME}; ‘bad time’] and [ЧОРН-___{NOUN}; ‘bad / dangerous X’] are based on an even more schematic construction: the modification construction [___{ADJ} ___{NOUN}; ‘X of the type Y’] [Fried 2015 : 9]. Both elements of this construction are phonologically unspecified, so it can license forms as in (5), which have no idiomatic character. However, the speaker must have learned the modification construction to understand that the first element that he or she can identify as a property modifies the second element that is an object or a unit that can be construed as an object. That this conventionalization is important for correct inter-

pretation can be seen when the order is reversed (6), and a predicative expression is obtained. Here it becomes clear that the meaning of the expressions ('a chicken with the property of being black', 'a building with the property of being beautiful') is not simply the sum of the two components involved. In order to achieve an integration of the meanings and thus a possible interpretation, the schematic modification construction must have been learned.

- (5) a. *чорне курча*
b. *гарний будинок*
- (6) a. *курча чорне*
b. *будинок гарний*

The least complex partial schematic constructions are morphological constructions [Booij 2007a; Booij 2007b]. Goldberg calls them "partially filled words (aka morphemes)" [Goldberg 2013 : 15–16]. For example, the Ukrainian agent noun construction [$\_\text{VERB-}aч$; 'someone who VERBs'] has a specific phonological element known as word formation morpheme {*ач*}. However, the unit /*ач*/ cannot occur alone (hence traditionally described as a bound morpheme) but can only be produced in conjunction with a verb stem as for example in *завідув-ач* and *гляд-ач*. This lack of independence of the unit /*ач*/ refers not only to its form, but also to its meaning. In fact, it is not the morpheme that carries the information 'agent noun', but rather all nouns that contain the element /*ач*/ happen to denominate agents who carry out the activity expressed by the verb stem. So, the function or meaning of agency is not connected to the element /*ач*/, but to the whole unit. We hence call this meaning the constructional meaning [Booij 2007b : 11]. Construction Grammar looks at this communicative unit as a whole and defines its components with regard to the role they play within this whole. The word formation construction [$\_\text{VERB-}aч$; 'someone who VERBs'] therefore formally consists of a phonologically specified element /*ач*/ and an empty spot. Semantically, the construction designates an agent and contains a semantic restriction of the slot: Only linguistic elements that express an action (verbs, that is) can be used.

Also and above all more complex constructions can show a high degree of schematicity. The best known and most discussed examples are argument structure constructions as described by Goldberg [1995]. Depending on the language, argument structures on the form pole specify case markers or define the position of the construction's components. The Ukrainian transitive construction, for example, formally specifies only (and not in all cases) the marking on the patient. The usual notation is $[N_{\text{NOM}} V N_{\text{ACC}}]$, where N_{ACC} stands for a paradigm that includes forms such as *вулицю* and *Андрію*. The transitive construction, however, is merely an abstraction, which speakers achieve by generalizing over actually occurring and partially specified constructions.

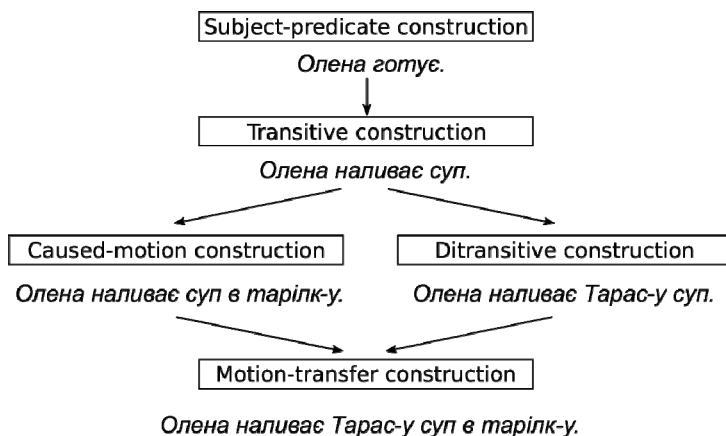
The maximally schematic transitive construction is therefore just like the modification construction the head of a hierarchy of constructions whose phonological form and meaning become increasingly concrete (see [Croft 2001; Booij 2007b; de Beule, Steels]. Traugott distinguishes between macro-constructions (highest level), meso-constructions (similar constructions), micro-constructions (individual construction types) and constructs (tokens) [Traugott] (see also [Diewald : 451]):

Table 2

Levels of constructional schematicity

Level	Construction	Meaning
macro-construction	$[N_{\text{NOM}} V N_{\text{ACC}}]$	'someone acts on something'
meso-construction	$[N_{\text{NOM}} \text{ЛОВИТИ} N_{\text{ACC}}]$	'someone catches something'
micro-construction	$[N_{\text{NOM}} \text{ЛОВИТИ} N_{\text{ACC.ANIMAL}}]$	'someone hunts an animal'
	$[N_{\text{NOM}} \text{ЛОВИТИ} \text{момент}]$	'someone uses a fitting moment'
	$[N_{\text{NOM}} \text{ЛОВИТИ} \text{гави}]$	'someone is inattentive'
construct	$[\text{Хлопці} \text{ловлять} \text{метеликів}]$	'The guys hunt (for) butterflies'

In addition, the complexity can also differ between schematic constructions. In some cases, it is possible to display relationships that include the inheritance of certain properties. For example, the transitive construction may be “related” to the ditransitive construction and to the so-called caused-motion construction, since both also express a transitive process. For Ukrainian, it makes sense to assume that the ditransitive construction and the caused-motion construction are also incorporated in another construction, the “caused transfer construction” or “transfer caused motion construction” [Goldberg 1995 : 93]. The constructions thus form a network of related (however not hierarchically connected, but independent) structures, see *Figure 1*.

Figure 1: Network of argument structure constructions
(cf. Goldberg 1995 : 109)

4.3. Slots. Complex schematic constructions have slots in which other constructions can be inserted. These slots are under-specified, but not unspecified. All slots are at least semantically restricted. The components of constructions are often subject to rather fine-grained restrictions with regard to the properties that are required for another construction to be integrated into this slot. Depending on whether grammatical categories are accepted as meaningful abstractions, general categorizations of this type can also be part of the semantic restrictions of slots. The slot before the accusative marker in the Ukrainian transitive

construction [_{N,NOM}   _V   _{ACC}] for example is semantically defined as an object (i.e. entity) or any linguistic unit that can be interpreted as an object. Thus, also actions can be inserted – if they are construed as entities. The verbal slot in the ditransitive construction is somewhat more specific and allows only verbs belonging to a limited number of semantic verb classes. Goldberg [1995] identifies for the English construction verbs of generation, attainment, giving, commitment, future possession, permission, and rejection. For the [ЧОПН-   _{TIME}; ‘bad time’] construction described above, the slot is limited in that it can only be filled with an element that can be interpreted as a timespan.

The definitions of a slot are often (or always) based on a prime example (an *exemplar* [Bybee 2010 : 81]). For the English ditransitive construction, this exemplar is the verb GIVE, as shown by Stefanowitsch and Gries. Prototypical representatives, i.e. exemplars, of empty slots also play a decisive role in language acquisition [Casenhiser, Goldberg].

The question as to which degree of abstraction and generalization is plausible for the processing and storage of constructions is subject to the same considerations as they were presented on the form and meaning of constructions. Concretely this means that “while abstract constructions may be sufficient for comprehension, for production we need to refer to more detailed information” [Boas : 132]. Bybee thus states that a “schematic slot in a construction might consist of a list of all the items that have occurred in that slot (as predicted by an exemplar model), or it might be considered a set of abstract semantic features that constrains the slot, as usually proposed. It could, of course, be both” [Bybee 2013 : 57].

In addition to semantic restrictions or specifications, slots can also have phonological constraints [Steels et al. : 208]. In Ukrainian, constructions involving case marking usually specify the production of palatalized allophones of the dorsal plosives /k/ and /g/ and the dorsal fricative /x/ at the syllable end if the case marker has an initial /i/ (e.g., dative singular feminine (*рука – руці*) and nominative plural masculine (*друг – друзі*)). Slots can also carry pragmatic constraints, such as allowing only stressed elements in certain constructions.

In general, Construction Grammar allows the speaker to insert all linguistic units into the slots of schematic constructions that correspond or at least do not violate their semantic, phonological, pragmatic or other limitations. If the slot of a construction allows the insertion of the same construction, constructions can also be recursively combined.

If a speaker wishes to insert an element that violates one or more of the constraints, the construction may in some cases impose (coerce) these features onto the insertion. It should not be forgotten, however, that many constraints traditionally attributed to words or morphemes (e.g., argument structure) are understood in Construction Grammar as features of constructions and do not lead to constraint violations.

4.4. Networks. Constructions form different networks based on complexity and schematicity. The transitive construction is thus horizontally connected with other argument structure constructions which have the same components and a similar degree of schematicity (Figure 1). On the other hand, the transitive construction is vertically related to more concrete constructions and phrasemes, which have the same structure as the transitive construction. In a usage-based approach, as Langacker [2009 : 173] points out, the transitive construction, like all other macro-constructions, is not an independent unit, but an abstraction from the more concrete constructions and possibly also phrasemes. When we talk about a transitive construction, all its manifestations will always be taken into account.

Constructions thus exist in different degrees of complexity and schematicity. Some examples are listed here (The names of the constructions are given here ad-hoc. A serious denomination requires a detailed analysis first):

Table 3

Constructions at various degrees of complexity

Construction	Form	Example (Construct)
“Grammatical” constructions		
Superlative construction	[най-___ _{ADJ} -ший]	най-гарні-ший
Word formation construction		
Agent noun construction	[___ _{VERB} -ач]	переклад-ач
Relational construction	[___ _{NOUN} -ськ-ий]	київ-ськ-ий
Compound noun	[___ _{NOUN} -о-___ _{NOUN}]	вод-о-провід
Verb-noun compound	[___ _{NOUN} -о-___ _{VERB} -ення]	слов-о-сполуч-ення

Construction	Form	Example (Construct)
Syntactic constructions		
Verb-group construction	[__VERB-ся __N.GEN] Verb = бояти-, побоювати-, страхати-, лякати-, жажати-	лякатися грому
Ditransitive construction	[__N.NOM __VERB __N.ACC __N.DAT]	Я дала подарунок брату
Phrasemes		
filled	[ні пари з уст]	Сашко не випустив ні пари з уст
partially filled	[ЗАРУБАТИ собі на носі] [ДАТИ (драла ходу дьору)]	Я зарубав собі на носі Марічка дала дьору
minimally filled	[що __ADJ.COMP то __ADJ.COMP] [__N __PREP __N]	що гучніше то краще Ми проведемо реформи крок за кроком
Textual constructions		
Fairy tale construction	[Був собі ....]	Були собі дід і баба...
Narrative construction	[Orientation + Complicating Action + Evaluation]	Вчора я зустріла Петра в метро. + Ми разом спустилися по ескалатору. І раптом він послизнувся і впав. + Я страшенно злякалася.

The combination of the properties +/- complex and +/- schematic results in a two-dimensional continuum [Langacker 2005 : 108]. Only lexical morphemes, i.e. traditional signs, are both concrete and simplex. Phrasemes are complex to varying degrees but can reach a high degree of complexity. Their meaning is quite concrete, but rarely as concrete as the meaning of lexical morphemes. In terms of

complexity, argument structure constructions are similar, but at the same time are also very schematic. However, they do not achieve the highest degree of schematicity, since they are still linked to a concrete idea of a situation [Goldberg 1995 : 5] and mostly have clearly defined surface forms. Less complex, but more schematic than argument structure constructions are constructions such the subject-predicate construction. Constructions that are simultaneously simplex and maximally schematic are not actually accepted so far. However, usage-based concepts of parts of speech would be possible candidates here [Broccias : 194]. For they are a cognitive unit that has no fixed form and never incorporates additional symbolic elements. The construction thus consists of a single, semantically defined slot and represent “functional prototypes, as specific focal points along a continuum of categoriality” [Fried 2015 : 4].

5. Constructions as complex signs. Constructions are linguistic signs as described by de Saussure [Saussure et al.]. They consist of an “image acoustique” on the form side and a meaning on the other side; both sides, the signifier and the signified, are connected by conventionalization; the connection between form and meaning is arbitrary, although sometimes motivated by the background of an existing linguistic system, and the function of a construction is often shaped by its position within a systematic network. Constructions differ from the signs of de Saussure in that they are complex and can also be schematic. Construction Grammar is a continuation of Saussure’s work insofar as it detaches the concept of the sign from the lexicon and establishes it as the universal ordering principle of language. Not only the form side of the sign is extended, but also the meaning side. The idea of Construction Grammar is that all grammatical, all linguistic knowledge is stored in signs, in constructions. Conversely, this means that all linguistic knowledge consists of the same data type: Fixed pairings of form and meaning.

Constructionist approaches differ from other grammatical theories in that they do not give priority to the form side or the meaning side over the other [Croft 2001 : 170]. Rather, linguistic knowledge can be located in the symbolic link between the two sides. Just as the “image acoustique” and the meaning cannot be separated from each other, the two sides of a construction cannot be separated from each other. Constructions are “all conventionalized linguistic expressions

<...> that fulfil the following conditions: (i) their form is directly paired with a certain meaning or function, (ii) their form cannot be (or not completely) derived from other forms of language, and (iii) their semantics are not (or not completely) compositional” [Fischer, Stefanowitsch : 6] (*translation mine*). In contrast to many other grammatical theories, construction grammarians are convinced that the description of a construction must be very extensive both on the formal and especially on the semantic side, since “<...> constructions reflect the interplay of myriad conceptual and functional factors” [Langacker 2009 : 174]. A construction is therefore not “simply” the pairing of a form with an easily definable meaning but encompasses all the knowledge necessary to use this construction in communication. This can be phonological restrictions for the selection of an affix, phonological specifications, prosodic characteristics, semantic characteristics, pragmatic limitations or structural information or information about the frequency of use [Steels et al. : 208].

Constructions are also defined by their connections to other constructions. Schematic constructions have connections to the elements or other constructions that occur in their slots (coined *collostructions* by Stefanowitsch and Gries) and to other constructions with which they are used together (collocations). Phrasemes have connections to more schematic constructions with which they form a hierarchy. In this connectedness constructions are similar to our understanding of words.

Another important role is attributed to the linking of form and meaning, which Croft [2001 : 59] describes as symbolic links. One can differentiate constructions according to a speaker knows a pairing of form and meaning, i.e. whether he or she perceives it as a known unit. If this is the case, the symbolic connections are cognitively *entrenched* [Langacker 2005 : 107–108; Schmid]. Both the symbolic connection as well as the forms and meanings themselves must pass through the process of cognitive entrenchment. Langacker describes this as follows: “Every use of a structure has a positive impact on its degree of entrenchment, whereas extended periods of disuse have a negative impact. With repeated use, a novel structure becomes progressively entrenched, to the point of becoming a unit; moreover, units are variably entrenched depending on the frequency of their occurrence” [Langacker 1987 : 59].

In addition, the strength of the connection is, as already in the sign concept of Saussure, a question of conventionalization within the language community. The two gradual properties entrenchment and conventionalization, together with schematicity and complexity, constitute the most important properties of constructions.

5.1. The Structure of Complex Constructions. The special characteristic of constructions in the sense of construction grammar is that they constitute complex signs. This means that a construction is not simply composed of a phonetic pattern and a corresponding meaning but consists of different elements. Langacker [1987: 75] describes constructions as *composite structures*. In the Berkeley CxG, these parts are also differentiated notationally: “<...> CxG makes a systematic distinction between two layers of specification: the holistic, constructional level (a set of constraints on how a given unit fits in larger syntagmatic contexts) and the constraints that apply to its constituents. The former is referred to as the external properties of a construction and the latter establishes the internal make-up of a construction” [Fried 2015 : 16].

Croft is also very explicit about the general structure of constructions: “Both the formal (syntactic) and functional (semantic) structures may be made up of parts, which define roles in the construction” [Croft 2001 : 175]. He offers the model of a construction in *Figure 2*.

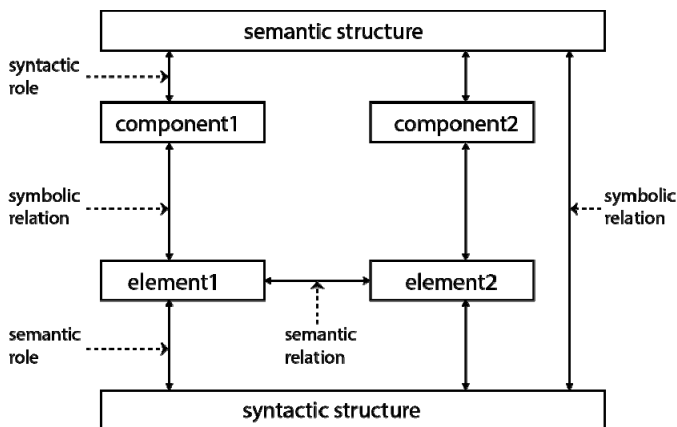

Figure 2: Figure Crofts model of a construction

A construction accordingly consists of a semantic structure and a syntactic structure, both of which are linked by a symbolic link. This means that only the entire syntactic structure can refer to the semantic structure. Both sides are therefore regarded as closed units, similar to a simplex sign. Nevertheless, both sides consist of different parts. Croft describes the parts of the semantic structure as *components*. These components play a certain role in the construction. In argument structure constructions, these are semantic roles. One can, as Croft obviously does, also generalize this term and describe all semantic components of constructions as carriers of a certain role within the complex semantic structure. These semantic roles are of course not only the traditional semantic roles like agents or patients. Between these roles, according to Croft, semantic relations exist [Croft 2001 : 59]. On the other side, the syntactic structure also consists of parts, which Croft calls *elements*. These also have a role within the syntactic structure, which are consequently referred to as syntactic roles. However, Croft rejects relationships between syntactic roles. The relationship of constructions to their elements and components can only be understood through a part-whole relationship, not through relationships that the parts might have with each other. He argues that a listener can interpret linguistic utterances even without the presence of syntactic roles. Therefore, following Ockham's razor, one can completely omit these «'unnecessary' theoretical entities» from the grammar model [Croft 2001 : 205].

It is worth noting that neither Croft nor Goldberg or Langacker assume any relations between the individual formal (syntactic) elements. This is where they differ from Berkeley and Sign-based Construction Grammar. Berkeley CxG, for example, operates with syntactic valencies of lexemes, which are also specified within constructions. These are explicitly described as “roughly analogous to the subcategorization frames of generative theories” [Fillmore 2013 : 119]. Berkeley CxG thus differs from Goldberg's argumentation that the different subcategorization frames with which individual verbs can occur are actually an indication that constructions exist and that these are responsible for the syntactic form [Goldberg 1995 : 42–43]. Syntactic valency also plays an important role in Sign-Based Construction Grammar [Michaelis]. It is this difference that makes Fried conclude that Radical and Cognitive Construction Grammar as well as Cognitive Grammar grant a privileged status to the conceptual level in contrast to the Berkeley School [Fried 2015 : 7].

5.2. Meaning. With Construction Grammar, meaning has gained a new significance in syntax research. It is one of the most notable differences to other grammatical theories that in principle every linguistic structure has a meaning. Meaningless linguistic units occur only marginally, e.g. as result of purely formal generalizations. Even very schematic constructions have a meaning, however maybe in a classical sense. The meaning of a construction can be abstract, it can reflect a certain information-structural weighting, or it can represent a certain way of conceptualizing perceptions and expressing them linguistically. Construction Grammar differs from other theories of grammar in that semantics are included as comprehensively as possible [Stefanowitsch : 19].

Thus, in analysis of the English caused-motion construction by Goldberg [1995], the causative argument may be an agent or a natural force (7), but not an instrument (8). Nor may the verb imply any conscious decision of the agent to use the action designated by the verb for movement (9). Yet movement must cause this implication, even if it is not directly expressed (10). Goldberg also assumes polysemy for each construction, which is normally omitted in the notation. For the English Caused-Motion-Construction she assumes, besides the central meaning ‘X causes Y to move Z’ (11) also the meanings ‘X enables Y to move Z’ (12), ‘X prevents Y from moving Comp(Z)’ (13) and ‘X helps Y to move Z’ (14). As the Ukrainian examples seem to show, these semantic extensions are not compatible with the Ukrainian caused-motion construction².

- (7) The rain swept the ring into the gutter.
Трьюхгодинний дощ змив провокаторів ПР з Хрещатика
(From the Facebook page of Oleksandr Turchynov / Олександр Турчинов).
- (8) *The hammer broke the vase into pieces.
Молоток розбив вазу на шматки.
- (9) *Sam encouraged Bob into the room.
*Петро заохочував Тараса у кімнату.

---

² However, just as with all constructions mentioned in the text, the Ukrainian caused-motion construction still needs to be analysed in full detail in order to make accurate statements about its formal and semantic constraints.

- (10) Sam ordered Bob into the jail cell.
Марія подзвонила Олександрю в офіс.
- (11) Frank kicked the dog into the bathroom.
Ольга кинула жабу у ванну.
- (12) Sam allowed Bob out of the room.
*Наташа дозволила Марію з кімнати.
- (13) Harry locked Joe into the bathroom.
Олег замкнув Павла у ванну кімнату.
- (14) Sam guided him through the terrain.
*Андрій допоміг йому на стіну.

Besides this fine-grained semantic description, a decisive feature of Construction Grammar is that not only the construction itself is complex, but that semantics also constitutes a complex structure. Each meaning consists not only of the constructional meaning, but also of the individual meanings of its components. In the treatment of argument structure constructions, this is partly already integrated in the constructional meaning. For the meaning of the caused-motion construction is a simple concept, but a complex structure which already incorporates the three participants and the action. Here we should remember the notation of Croft, which presents the semantic roles of the participants as ‘property’ of the symbolic links between the components of construction and the construction meaning. On the basis of Goldberg’s description, the semantic part of a caused-motion construction can therefore be depicted as follows:

Table 4

The semantic structure of the caused-motion construction

constructional meaning	‘X causes Y to move Z’			
property of the symbolic link	Agent	Action	Patient	Goal
(categorial) meaning of the component	person, natural force, ¬instrument	entails movement, ¬conscious	object	range, region, room

Here, another important aspect of constructions as complex signs comes to light. In principle, the semantic structure of the components could be sufficient to signify the construction meaning. Verhagen [2009] makes a proposal that goes exactly in this direction. He suggests that constructions have an intermediate level, which results from generalizations about paradigmatically occurring components and that the meaning of construction is achieved through the interpretation of this intermediate level. He thus offers an answer to the question of which elements of the structure of a construction are necessary for a listener to perceive a construction as such. His suggestion is that constructions basically consist of two levels of signifiers and signified. On the first level, the signifiers are phonological forms that signify their meaning. These meanings are the components of the construction. On a second level, however, the meanings of the components themselves serve as signifiers for another signified – the constructional meaning. Verhagen assumes that the sum of the semantic components triggers the constructional meaning. That the semantic structure can signify the meaning of a construction independently of the form is an important finding that helps to explain synchronous language contact phenomena [Wasserscheidt].

5.3. Compositionality. Since constructions consist of several components, the question arises how to distinguish them from sequences of elements that are not constructions but independent expressions. One can therefore examine the compositionality of linguistic units. Compositionality means that the meaning of a linguistic sequence can be derived from the meaning of its components [Goldberg 1995 : 4]. Non-compositionality accordingly implies that a constructional meaning is more than the sum of the meanings of its components, or at least cannot be predicted from their meaning. In Construction Grammar the position that constructions do not necessarily have to be non-compositional is gaining ground. Accordingly, transparent patterns with a high frequency of use can also become a construction [Goldberg 2006 : 12–13]. Other authors, however, still assume that constructions must always be non-compositional: “The external / internal contrast is related to another constitutive feature of constructions, namely, their non-compositional character: a construction has its own function (or meaning), unpredictable from simply

adding the properties of its constituents” [Fried 2013 : 423]. Indeed, the use of a sequence of phonological elements for the purpose of referring to a semantic content can basically never convey a predictable interpretation in the proper sense. Even seemingly regular linguistic expressions are not regular because of external laws of nature, but because the convention on which they are based can be applied regularly to all units affected by them. The convention itself, however, is not predictable. Langacker also points out that “one could very well claim that entrenchment and conventionalization always result in some measure of idiosyncrasy vis-à-vis other constructions. It can be argued that unit status invariably narrows the range of interpretive options in subtle ways <...>” [Langacker 2009 : 168].

Compositionality is again a gradual phenomenon. The process of grammaticalization, for example, has been defined by the increasing non-compositionality of a pattern [Fried 2013]. But grammaticalized constructions can also show a varying degree of compositionality. The least complex compositional constructions are phrasemes [Wulff]. If the interpretation of Verhagen [Verhagen] is taken up again here, the meanings of the components in highly non-compositional phrasemes can no longer serve as signifiers for the constructional meaning. This does not exclude the possibility that a non-compositional construction is interpreted compositionally, but this leads to insufficient or even misinterpretation (e.g. *собаку з'їсти* ‘master sth. well’ vs. ‘eat a dog’, *пекти раки* ‘turn red’ vs. ‘bake a crab’).

REFERENCES

1. Beule J. de, Steels L. (2005) Hierarchy in Fluid Construction Grammars. *Advances in artificial intelligence: KI 2005, Koblenz / U. Furbach*. Berlin, New York : Springer, pp. 1–15.
2. Boas H. C. (2008) Determining the structure of lexical entries and grammatical constructions in Construction Grammar. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, № 6, pp. 113–144.
3. Booij G. (2007a) Construction Morphology and the Lexicon. *Selected proceedings of the 5th Décembrettes: Morphology in Toulouse / F. Montermini*. Somerville, Mass : Cascadilla Proceedings Project, pp. 34–44.
4. Booij G. (2007b) The grammar of words: An introduction to linguistic morphology. Oxford, New York : Oxford University Press.
5. Broccias C. (2013) Cognitive Grammar. *The Oxford handbook of construction grammar / T. Hoffmann et al.* New York : Oxford University Press, pp. 191–210.
6. Bybee J. L. (2010) Language, usage and cognition. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
7. Bybee J. L. (2013) Usage-Based Theory and Exemplar Representations. *The Oxford handbook of construction grammar / T. Hoffmann et al.* New York : Oxford University Press, pp. 49–69.

8. Casenhiser D., Goldberg A. E. (2005) Fast mapping of a phrasal form and meaning. *Developmental Science*, № 6, pp. 500–508.
9. Croft W. (2001) Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective. Oxford : Oxford University Press.
10. Croft W. (2007) Construction Grammar. *The Oxford handbook of cognitive linguistics* / D. Geeraerts. New York : Oxford University Press, pp. 463–508.
11. Diewald G. (2009) Konstruktionen und Paradigmen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, № 3, pp. 445–468.
12. Fillmore C. J. (1988) The Mechanisms of “Construction Grammar”. *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 35–55.
13. Fillmore C. J. (2013) Berkeley Construction Grammar. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York : Oxford University Press, pp. 111–132.
14. Fischer K., Stefanowitsch A. (2006) Konstruktionsgrammatik : Ein Überblick. *Konstruktionsgrammatik. Von der Anwendung zur Theorie* / K. Fischer et al. Tübingen : Stauffenburg, pp. 3–17.
15. Fried M. (2013) Principles of constructional change. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York : Oxford University Press, pp. 419–437.
16. Fried M. (2015) Construction Grammar. *Syntax – Theory and Analysis. An international Handbook* / A. Alexiadou et al. Berlin : De Gruyter Mouton.
17. Goldberg A. E. (1995) Constructions: A construction grammar approach to argument structure. Chicago : University of Chicago Press.
18. Goldberg A. E., Casenhiser D. (2006) English Constructions. *The handbook of English linguistics* / B. Aarts et al. Malden, MA, Oxford : Blackwell Publishing, pp. 343–355.
19. Goldberg A. E. (2006) Constructions at work: The nature of generalization in language. Oxford, New York : Oxford University Press.
20. Goldberg A. E. (2013) Constructionist Approaches. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York : Oxford University Press, pp. 15–31.
21. Hoffmann T., Trousdale G. (2013) Construction Grammar. Introduction. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York : Oxford University Press, pp. 1–12.
22. Kay P. (1995) Construction Grammar. *Handbook of pragmatics* / J. Verschueren et al. Amsterdam : Benjamins, pp. 171–177.
23. Lakoff G. (1987) Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago : University of Chicago Press.
24. Lambrecht K. (1986) Topic, Focus, and the Grammar of Spoken French: Dissertation. Berkeley : University of California.
25. Langacker R. W. (1986) An introduction to Cognitive Grammar. *Cognitive Science*, № 10, pp. 1–40.
26. Langacker R. W. (1987) Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites. Stanford, Calif : Stanford University Press.
27. Langacker R. W. (1991) Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar. Berlin, New York : Mouton de Gruyter.
28. Langacker R. W. (2005) Construction Grammars: cognitive, radical, and less so. *Cognitive linguistics* / F. J. de Ruiz Mendoza Ibáñez. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, pp. 101–159.
29. Langacker R. W. (2009) Cognitive (Construction) Grammar. *Cognitive Linguistics*, № 1, pp. 167–176.
30. Michaelis L. A. (2013) Sign-Based Construction Grammar. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York : Oxford University Press, pp. 133–152.
31. Saussure F. de, Bally C., Sechehaye A., Mauro T. de, Calvet L.-J. (1985) Cours de linguistique générale. Paris : Payot.
32. Schmid H.-J. (2017) Entrenchment and the Psychology of Language Learning: How We Reorganize and Adapt Linguistic Knowledge. Boston : APA and Walter de Gruyter.

33. Schönefeld D. (2006) Constructions. *Special volume 1, Constructions all over: case studies and theoretical implications*.
34. Steels L., Deule J. de, Wellens P. (2012) Fluid Construction Grammar on Real Robots. *Language Grounding in Robots* / L. Steels et al. New York : Springer, pp. 195–213.
35. Stefanowitsch A., Gries S. T. (2003) Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics*, № 2, pp. 209–243.
36. Stefanowitsch A. (2011) Konstruktionsgrammatik und Grammatiktheorie. *Konstruktionsgrammatik III* / A. Ziem et al. Tübingen : Stauffenburg, pp. 11–25. (in German)
37. Traugott E. C. (2008) The grammaticalization of NP of NP Patterns. *Constructions and language change* / A. Bergs et al. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, pp. 23–45.
38. Trousdale G. (2010) Issues in constructional approaches to grammaticalization. *Grammaticalization* / K. Stathi et al. Amsterdam, the Netherlands, Philadelphia : John Benjamins, pp. 51–71.
39. Verhagen A. (2009) The conception of constructions as complex sings: Emergence of structure and reduction to usage. *Constructions and Frames*, № 1, pp. 119–152.
40. Wasserscheidt P. (2016) Bilinguales Sprechen: Ein konstruktions-grammatischer Ansatz. Berlin: Freie Universität Berlin.
41. Wulff S. (2013) Words and Idioms. *The Oxford handbook of construction grammar* / T. Hoffmann et al. New York: Oxford University Press, pp. 274–289.

Філіпп Вассершайдт, канд. філол. наук, доц.
Берлінський університет імені Гумбольдта, Німеччина

Конструкційна граматики: основні принципи і поняття

Описано теоретичні засади конструкційної граматики. Здійснено загальний огляд основних принципів і напрямів граматичної теорії. Основні положення теорії ґрунтуються на тому, що всі лінгвістичні знання, як і знання загалом, слідує за тими самими принципами – категоризації, абстракції й узагальнення.

Виокремлено два важливі елементи дослідження конструкційної граматики: концепцію конструкції як складного знака та відмову від розмежування лексики й граматики.

На прикладах з української мови унаочнено закономірності відношень між конструкціями різного ступеня складності та схематичності в так званому конструктиві – спільному просторі лексичних і граматичних знань. Продемонстровано, як абстрактні конструкції пропонують слоти для інших елементів і наскільки вони обмежені щодо форми і значення. Статус конструкцій як складних знаків оцінено з погляду семантики та композиційності.

Наголошено, що конструкційна граматики відкидає припущення про композиційність і радше концептуалізує семантику, визначувану самою конструкцією. Водночас семантика розуміється в енциклопедичному сенсі, що робить опис конструкцій досить докладним і специфічним для конкретної мови.

Ключові слова: конструкційна граматики, українська мова, конструкція, знак, теорія граматики.

Стаття надійшла до редколегії 11.04.19

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42:004

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).117-129](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).117-129)

Natalia Darchuk, Doctor of Philology, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

COMPILING OF THE ELECTRONIC DICTIONARY OF MODELS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE MULTICOMPONENT COMPLEX SENTENCES

The purpose of this study is to construct an automatic syntactic analysis (ASA) and, as a result, to compile a dictionary of models of multicomponent complex sentences for studying the features of the linear structure of Ukrainian text. The process includes two-stages: the first stage is an automatic syntactic analysis of the hierarchical type which results in building of a dependency tree (DT), in the second stage, the sentence structure information is automatically extracted from the obtained graph.

ASA is a package of operations performed with a string of morphological information (the result of AMA work) representing the incoming text for determination of syntactic relations between text units. The outgoing text for the ACA is a string of information reduced after the AMA to wordforms.

We have studied features of the linear structure of 2000 Ukrainian language sentences in journalistic genre (selection of 52000 words use). Based on the obtained results, we have constructed the real models of the syntactic structure of sentences, in which the relations between simple clauses were presented. All grammatical situations of the linear context were possible manifestations of models in the text. Based on that data, the algorithm for the automatic generation of a complex sentence model was created.

These models are linear syntax grammar. All types of syntactic connection between the main and subordinate clauses are recorded algorithmically. Thus, it is possible to build the interpretations of the linear structure of the Ukrainian language sentence almost not using lexical-semantic information. The theoretical value of the paper is in extension of our knowledge about the structure of the syntactic level of the language and the variety of mechanisms functioning at that level. The applied value, is first of all, in creation of the dictionary of compatibility of compound (coordinated) and complex (subordinated) sentences, and in the possibility of constructing requests to the Ukrainian language Corpus in order to mine from the text definite models sentences, creating own dictionaries of authors and styles.

Keywords: *dependency tree, automatic syntactic analysis, models of multicomponent complex sentences, phrase, frequency dictionary.*

The construction of systems of automatic text analysis (ATA) has more than fifty-year history, but any stable system of morphological, syntactic, morphemic and semantic analysis has not been found due to the ambiguity and vagueness of language units. However, researches are in process, already created systems are under development and, for example, AGAT-grammar has been developed in the laboratory of computer linguistics at the Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv [Дарчук / Darchuk]. First, the theoretical basis of the ASA itself was created, and then its experimental implementation was performed. In the theoretical aspect, within the AGAT computer grammar, such a type of ASA was developed, which made it possible to extract various information about functioning of grammatical syntactical units and their categories, in particular, formally-syntactic: predicativity, subordination, coordination, as well as category of subject, predicate, auxiliary part of sentence, etc. Linguistic software has been developed, which, in the first stage, provides automatic phrase mining from any text Corpus, which makes it possible to build automatically alphanumeric dictionaries of compatibility of all parts of the language, and to make syntactic analysis of the whole sentence in form of dependency tree in the second stage. As a result of AGAT-grammar rules functioning the linear morphological structure of the sentence is transformed into a two-dimensional tree-like syntactic structure.

Semantic information has not been practically included to the model for the following reasons: 1) linear order and tree-like principle which are typical for syntactic structure are not important for semantic information; 2) the essence of the syntactic rules is such that global semantic problems must be divided into smaller ones, which can be parsed at the lower, syntactic level; 3) for semantic information, it is important to comprehend sentence in a context to study the string of the semantic presentation of a sentence as a general representation of the text.

In general, ASA is a package of operations performed with a string of morphological information (the result of AMA work) representing the incoming text for determination of syntactic relations between text units. The outgoing text for the ACA is a string of information reduced after the AMA to wordforms. In our effort to develop a comprehensive and clear technique of linguistic research, we were focused on the

external linguistic form, applying distributive analysis, when each phenomenon is studied in the environment of other phenomena and in interaction with other phenomena. Linguistic units were identified and classified not on the basis of meaning, as it was in the traditional grammar, but on the basis of their distribution in speech.

The AGAT-syntax task is to identify all varieties of compatibility – **predicative, subordinate, and coordinate** – of each word in the text. The grammatical characteristics of the phrase directly depend on which part of the language its keyword belongs to. The lexical and grammatical nature of the word determines its compatibility to the other words. Accordingly, phrases can be divided into **substantive, adjective, pronouns, numeral, verbal and adverbial**. According to our concept of ASA, selection of phrases is based on the grammatical valency, namely, sub-grammar for verb (**31 206 rules**), sub-grammar for noun (**40 023**), sub-grammar for adjective (**6 205**), and idioms vocabulary (about **2720** units). Computer sub-grammars of valencies of the said parts of the language are built by us on a single principle: a lexema is indicated, preposition that participates in government and a case of a substantive word form in the shape of a two-letter code. In theory, according to their composition words combinations (phrases) are divided into **simple, complex and combined** [Загнітко / Zahnitko]. We study only simple binary phrases that can be transformed into complex forms, since definition of their composition requires analysis of the semantic structure. For example, there is no formal reason to separate common phrases of the complicated type, which contain the reference nouns with dependent adjective agreement and not in agreement substantive in a genitive case: *напружена праця вченого* (intense work of a scientist), *увистий берег річки* (steep bank of river), etc. They combine such forms of subordination as agreement and parataxis, agreement and government. According to our method of analysis the following will be separated: *напружена праця* + *праця вченого* (intense work + work of a scientist); *увистий берег* + *берег річки* (steep bank + bank of river). Since in the process of analysis the number of each wordform is preserved in database (BD), it is possible to show at the screen “glued” from elementary, simple phrases a complex world combination. Instead, for a complex phrase,

in which a reference noun is combined with two dependent adjectives, there are two degrees of division: the first division step is the separation of the substantive phrase with a dependent adjective; second division step is: subordination of the first adjective not to the noun, but to the elementary substantive phrase, for example, *пахуче / скошене сіно* (sweet-smelling / dry mowed hay). The formal sign for the selection of such a complex phrase is the absence of a comma or cumulative conjunction. Then we get the phrase: *пахуче скошене сіно* (an arrow from *сіно*). At the same time, coordination between *пахуче* і *скошене* is not determined.

If in the word combination the headword is informationally insufficient (lexicalized) word and the dependent word compensates for this insufficiency (so-called complementary or completive relations), they are considered as a phrase acting as a member of the sentence, for example, *дехто з присутніх* (some of the present), *четверо з них* (four of them), *почав працювати* (began to work) and similar.

For each word, the following relations are defined: **subordinate, predicative, and coordinate**, since they correspond to the reproduction of the general system of relations between components of the described situation in the sentence. We have also denied the traditional types of subordinate relations – agreement, government and parataxis, based on a wide understanding of the concept of syntactic relation: it is any combination of case form of a noun with the head word. At agreement, the dependent word takes the grammar forms of the headword, and at parataxis, having no changes of the word form it joins the headword under the context. Recently, some syntax researches have interpreted the cases of combinations with the headword of the dependent form of the noun with attributive or contingent meanings as a parataxis [Русская / Shvedova : 21]. However, such a concept, in which the type of relation is determined through the analysis of meaning of each part of the combination, is not suitable for automatic systems. For example: *працювати лікарем* (to work as a physician) is a government relation, *прогулюватися парком* (to walk around the park) is a parataxis; *допомога матері* (help to mother) is a government, and *пам'ятник поетові* (monument to poet) is a parataxis.

Extracting the phrase algorithmically within the ASA, we must be based exclusively on the morphological forms of words, for example, on the instrumental (ablative) case of the subordinate word in the first pair or on the dative case in the second one.

In the AGAT computer grammar, subordinate connections are divided into **kernel** and **non-kernel**. **Kernel** connection is a connection, in which the analyzed word is governing, the head. For example, in a sentence *Від економічної кризи сильно постраждали майже всі європейські держави* (Almost all European states have been severely affected by the economic crisis) we define such kernel connections: *кризи* dominates over *економічної*; *постраждали* dominates over *від*; *від* dominates over *кризи*; *постраждали* dominates over *сильно*; *всі* dominates over *майже*; *держави* dominates over *всі*; *держави* dominates over *європейські*.

Non-kernel connection is a connection in which the analyzed word is subordinated, governed. In the above example, non-kernel connections can be observed between the words *економічної* (is subordinated to *кризи*), *сильно* (is subordinated to *постраждали*), *європейські* (is subordinated to *держави*), etc.

Predicative is the connection between the main components of the sentence “subject – predicate”, which is based on mutual subordination of the main parts of the sentence, that is, on their interdependence.

Coordinative is a connection in which words are neither dominant nor dominated in relation to one another. It is considered that two words are in coordinative connection, if each of them is subordinated to the same third word, or if they are joint by connective (conjunction) or separated by comma. The formal reason for finding of coordinative string is a check of codes of the analyzed pair of words according to the table of coordination.

At the automatic compiling of collocation dictionary in any Ukrainian text Corpus we receive **four types of models: kernel; non-kernel** (adjunctive which reflect subordinate relations); **coordinative; predicative**.

Since dependency grammar is based on the theory of word-combination and syntactic relations, the main concept of which is government, and hence a valency, we can characterize the second stage, the construction of dependencies tree with the following theoretical principles.

1. The tree is constructed from units of the same taxonomic level, from the wordforms. Connective words, like those ones having a full meaning are considered to be minimal elements of the syntactic structure.

2. Wordforms in the sentence are connected by the relation of subordination, which is a generalization of the traditional syntactic relations of government, agreement, parataxis (coordination and homogeneity fits in with the general system of subordination).

3. The sentence has one absolutely independent wordform – a predicate. All other wordforms are subordinated to a certain “master” and only to one (wordform can not have two simultaneous governances). However, one wordform can subordinate more than two wordforms. In the system of subordination two types of relations in the group of wordforms can be defined:

– branching, when several wordforms are subordinate to one wordform;

– a string of subordination, when each subsequent wordform is a dependent of the previous one.

The structure of dependencies ends with the wordforms, which do not subordinate any other wordforms.

4. For each wordform you can specify a set of subordinates that reflects its behavior in speech at construction of a certain sentences. Such models describe the valency of wordforms, in other words, potential syntactic connection of a certain wordform with its dependent wordforms.

5. The hierarchical structure of dependencies of wordforms in a sentence can be graphically illustrated using brackets, arrows or as a dependency tree [Севбо / Sevbo : 8–9].

It should be noted that we are focused on the last two statements (4–5): the calculation of valency models; building a dependency tree. Actually, the first stage of the AGAT-syntax was a construction of the direct components tree (which are a word combination (phrase), and the second one was based on the rules of the transition from the grammar of the direct components to the dependence tree, particularly, because on the first stage the kernel member (master) was determined.

Fig. 1 represents a table of subordination which is built by the program **automatically** and which corresponds to a dependency tree – it can be inverted into a graphical view (Fig. 2). Above the working table of Fig. 1 the sentence with a morphological annotation of the parts of speech and categorical characteristics is presented. The table has three columns: in the first there is the main member of the binary compound (the master), in the second there is the member of the compound (servant) subordinated to it, and in the third the syntactic information about the type of compound is given. The entire registry is shown in the additional table that pops up when you click on the triangle at the end of the line (its fragment is visible in Fig. 1 in the upper right corner). It should be noted that each type of syntactic connection has its internal code traced in Fig. 2 (the last column). This user-friendly interface allows you to edit a tree manually.

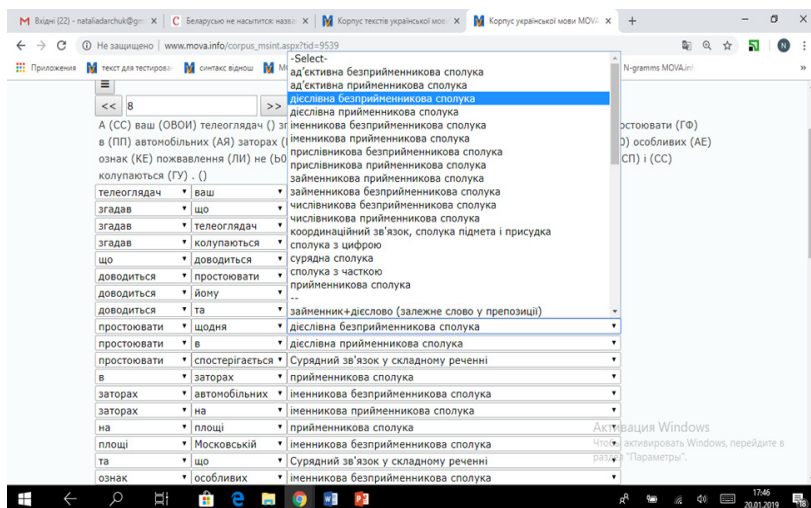

Fig. 1. Program interface of DT working table construction

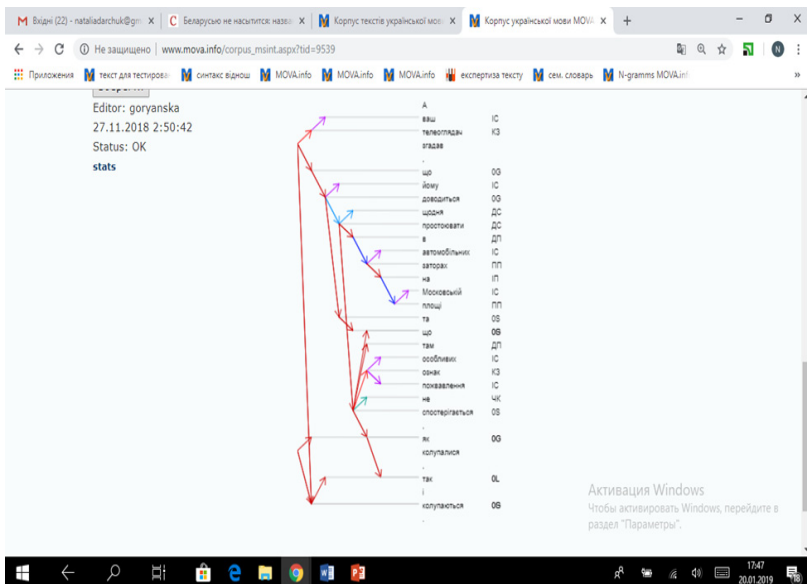
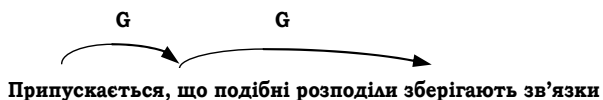

Fig. 2. Program interface with built dependency tree

As you can be seen in Fig. 2, the tree is continuous, that is, all the connections between the predicative parts of the complex sentence are visualized.

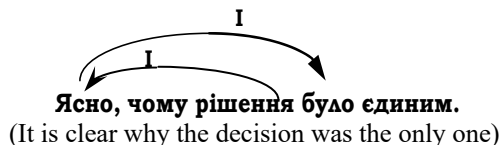
Five models of representation of connections of predicative parts in a complex subordinated sentence have been proposed.

Model 1. The rules of Model 1 work in case when the predicative parts are connected by a subordinate connective (СП (SC) code). Then the SC is subordinate to the root (kernel) of the main clause, and the connective subordinates root (kernel) of a subordinate clause, that is the predicate of the main clause becomes the absolute top of the complex sentence. Communication through the subordinate connective is marked with letter **G**. For example,

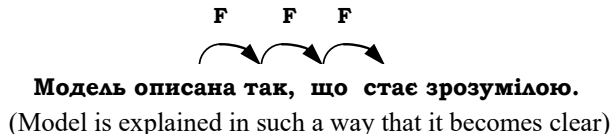

(It is assumed that such division preserve connections)

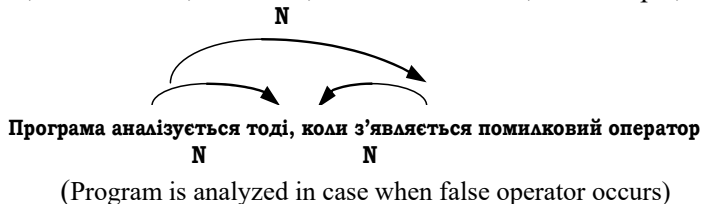
Model 2. When the subordinate clause is attached to the main clause by connective word, then the absolute top is the root (kernel) of the main clause, which subordinates the root (kernel) of the subordinate clause and the latter, in its turn, the connective word. Communication through the connective word is marked with letter **I**.

Model 3. In accordance with the rules of this Model 3, the main clause, which comprises a correlative word, is connected with a subordinate clause, which has a subordinate connective in its structure. Then the root (kernel) of the main clause subordinates the correlative word in the main clause, the correlative word subordinates the connective in the main clause, and the connective subordinates the root (kernel) in the subordinate clause. For the purpose of this model, the subordinate connection is marked with letter **F**, for example,

Model 4. In accordance with the rules of Model 4, the main and the subordinate clauses are connected with the connective word with such an anaphoric connection, which correlates this conjunctive word with its antecedent and the connective word. For the representation of the anaphoric connection in the dependency tree, the following relations are proposed: subordinate connection (**N**) attaches the root (kernel) of the main clause to the correlative word in it and the root of the subordinate clause, and the latter, in its turn, a connective word, for example,

3. All grammatical situations of the linear context were possible manifestations of models in the text.

4. Based on that data, the algorithm for the automatic generation of a complex sentence model was created.

The proportion of simple and complex sentences in the studied material is as follows: 39% are simple sentences, 61% are complex.

The statistics on the quantitative structure of complex sentences: two-clause – 760 (64.6% of 1177; number of models – 9); three-clause – 268 (22.77%; models – 29); four-clause – 100 (8.49%; models – 38); five-clause – 29 (2.46%; models – 13); six-clause – 14 (1.18%; models – 12); seven-clause – 2 (0.162%; models 2); eight-clause (2%; 2); ten-clause – 1 (0.08); eleven-clause – 1 (0/08).

Models of complex sentences:

a) for two-clause sentences:

$P1+P2$ (130)

$P1 > P2$ (428)

$P1 > \{P2\} * P1$ (83)

$P1 \& P2$ (39)

$P1 < P2$ (37)

b) for three-clause sentences:

$P1+P2+P3$ (21)

$P1 + P2 > P3$ (19)

$P1 > P2 + P3$ (37)

$\{ P1 + P2 \} + P3$ (4)

$P1 > \{P2\} * P1 > P3$ (19)

$P1 + P2 > \{P3\} * P2$ (2)

$P1 > P2 > P3$ (69)

$\{ P1 > P2 \} + P3$ (3)

$P1 > \{P2 > P3\} * P1$ (7) etc.

c) for four-clause sentences:

$P1 + P2 + > P3 + P4$ (1)

$P1 + P2 + P3 > P4$ (3)

$P1 + P2 > P3 + P4$ (1)

$P1 + P2 > P3 > \{P4\} * P3$ (1) etc.

The models are read as follows: P1, P2 Pn stand for the number of a simple sentences in the complex. Plus between the symbols demonstrates coordination, the signs “more” or “less” illustrate subordination, for

example, $P2 > P3$ means that the second simple sentence subordinates the third. And the model $P1 > \{P2\} * P1$ illustrates the discontinuity of the main clause, the second clause is “wedged” into the first, and then it is continued (for example, *Книга (P1), яку я придбала вчора (P2), виявилася дуже цікавою (P1)*) (Book (P1), which I bought yesterday (P2), was very interesting (P1)). All in all we have found 107 models. These models are linear syntax grammar. All types of syntactic connection between the main and subordinate clauses (see Models 1–5) are recorded algorithmically. Thus, it is possible to build the interpretations of the linear structure of the Ukrainian language sentence almost not using lexical-semantic information. The theoretical value of the paper is in extension of our knowledge about the structure of the syntactic level of the language and the variety of mechanisms functioning at that level.

The applied value, is first of all, in creation of the dictionary of compatibility of compound (coordinated) and complex (subordinated) sentences, and in the possibility of constructing requests to the Ukrainian language Corpus in order to mine from the text definite models sentences, creating own dictionaries of authors and styles.

REFERENCES

1. Darchuk N.P. (2013) *Kompyuterne anotuvannia ukrainskoho tekstu: rezultaty i perspektyvy [Computer Annotation of Ukrainian Text: Results and Prospects]*. Kyiv: Osvita Ukrainy, 543 p. (in Ukrainian).
2. Zahnitko A.P. (2004). *Osnovy ukrainskoho teoretychnoho syntaksysu [Fundamentals of Ukrainian Theoretical Syntax]*. Part 1. Gorlovka: GDPIIM, 227 p. (in Ukrainian).
3. Kulagina O.S. (2001) *Ob odnom podhode k ustanovleniyu otnosheniy mezhdu prostymi predlozheniyami v sostave slozhnogo pri avtomaticheskoy analize tekstov [One approach to define relations between simple sentences as part of a complex at automatic analysis of texts]. Mathematical questions of cybernetics*, no 10, pp. 15-34 (in Russian).
4. Shvedova N.Yu (ed.) (1980) *Russkaya Gramatika [Russian Grammar: in 2 Vols]*. Moskva: Nauka, vol. 2, 709 p. (in Russian).
5. Sevbo I.P. (1981) *Graficheskoe predstavlenie sintaksicheskikh struktur i stilicheskaya diagnostika [Graphical representation of syntactical structures and stylistic diagnostics]*. Kiev: Naukova dumka, 192 p. (in Russian).
6. Tsimmerling A.V. (1999) *Poriadok slov i sintaksicheskije pozitsii [Words order and syntactic positions]. Proceedings of the international seminar “Dialog’98” on computer linguistics and its application*. URL : <https://antonzimmerling.files.wordpress.com/2013/06/turus.pdf> (in Russian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дарчук Н. П. Комп’ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи / Н. П. Дарчук. – К. : Освіта України, 2013. – 543 с.
2. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису : у 3 ч. / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПІМ, 2004. – Ч. 1. – 246 с.
3. Кулагина О. С. Об одном подходе к установлению отношений между простыми предложениями в составе сложного при автоматическом анализе текстов / О. С. Кулагина // Математические вопросы кибернетики. – 2001. – № 10. – С. 15–34.

4. Русская грамматика : в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.

5. Севбо И. П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – Киев : Наук. думка, 1981. – 192 с.

6. Циммерлинг А. В. Порядок слов и синтаксические позиции / А. В. Циммерлинг // Труды международного семинара “Диалог’98” по компьютерной лингвистике и её приложениям / А. С. Нариньяни (ред.). – Казань, 1999. URL : <https://antonzimmerling.files.wordpress.com/2013/06/turus.pdf> (дата звернення: 10.10.2018).

Наталія Дарчук, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Щодо укладання електронного словника моделей багатокomпонентних складних речень української мови

Метою дослідження є побудова автоматичного синтаксичного аналізу (АСА) і як наслідок – укладання словника моделей багатокomпонентних складних речень для вивчення властивостей лінійної структури українськомовного тексту. Процес укладання двоетапний: на першому етапі працює автоматичний синтаксичний аналіз ієрархічного типу, який завершується побудовою дерева залежностей (ДЗ), а на другому – з одержаного графа автоматичного здобувається інформація про модель речення.

АСА – це сукупність операцій, які виконуються над послідовностями інформації морфологічного характеру (результатом роботи АМА), що представляють вхідний текст, для встановлення синтаксичних зв'язків між текстовими одиницями. Вихідним текстом для АСА є редукована після АМА послідовність інформації до словоформ.

Досліджувалися властивості лінійної структури 2000 українськомовних речень публіцистичного стилю (вибірка у 52000 слововживань). На підставі цих результатів будувалися реальні моделі синтаксичної структури речень, у яких відображені відношення між простими реченнями. Усі граматичні ситуації лінійного контексту були можливими маніфестаціями моделей у тексті. На підставі цих даних будувался алгоритм автоматичного творення моделі складного речення. Отримані моделі є граматикою лінійного синтаксису. Усі види синтаксичного зв'язку між головним і підрядними реченнями фіксуються алгоритмічно. Таким чином можна будувати інтерпретації лінійної структури українського речення, майже не використовуючи лексико-семантичну інформацію. Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні наших уявлень про будову синтаксичного рівня мови і різноманітності механізмів, які діють на синтаксичному рівні. Прикладне значення вбачаємо у створенні словника сполучуваності складносурядних і складнопідрядних речень, у можливості побудови запитів до Корпусу української мови з метою здобування з тексту речення певних моделей, створюючи свої власні словники авторів, стилів.

Ключові слова: *дерево залежностей, автоматичний синтаксичний аналіз, модель багатокomпонентного складного речення, словосполучення, частотний словник.*

Стаття надійшла до редколегії 21.11.18

РЕЦЕНЗІЇ

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).130-137](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).130-137)

ЦИТАТА В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К. : КММ, 2017. – 384 с.

Монографічне дослідження Галини Мирославівни Сюти охоплює ряд актуальних питань сучасної української лінгвостилістики, серед яких чи не найбільш концептуальним є вивчення поетичного тексту як лінгвокультурного феномену, як фіксатора і носія мовної пам'яті етносу. Від цього магістрального пізнавального напрямку відгалужуються конкретніші ключові питання: як у відповідних поетичних текстах об'єктивується зв'язок мови й культури, за якими одиницями можна простежити стійкість і системність такого зв'язку? Комплексне висвітлення цих питань, власне, й мотивує актуальність і наукову новизну праці. У ній знаковою текстовою одиницею, яка фіксує та експонує тяглість, спадковість лінгвокультурних традицій і знань, визначено цитату.

Лінгвокультурний вимір – один із найскладніших для пізнання одиниць і явищ мови. Він передбачає багатоаспектний аналіз з урахуванням власне мовних і позамовних чинників, голографічне бачення явища і в синхронії, і в діахронії, у вертикальному, і горизонтальному контекстах. З огляду на це дослідниця слушно, на наш погляд, акцентує потребу осмислення цитати і як мовно-мисленневої, когнітивно-комунікативної одиниці, і як знака культури, носія мовно-культурної пам'яті, репрезентанта прецедентного тексту. Відразу варто відзначити, що так об'ємно феномен цитатності й природу одиниць, які його вербалізують, в українській лінгвостилістиці представлено вперше. Уперше в українській лінгвістиці запропоновано методикау інтегративного аналізу поетичного тексту як багатовимірного поля цитатності; аргументовано іманентний характер цитатності як властивості людського мовомислення; обґрунтовано сучасний зміст поняття *цитата* і введено в обіг поняття *цитатний тезаурус*; доведено родовий статус ци-

тати щодо суміжних одиниць вияву діалогічності та “чужого слова”; вибудовано узагальнювальні типологічно-класифікаційні схеми, які впорядковують інформацію про лінгвокогнітивні, генетичні, комунікативно-прагматичні параметри цитат, зафіксованих у поетичних текстах ХХ ст. Вдалою вважаємо запропоновану у праці інтегративну методику аналізу цитат. Поєднуючи базові принципи теорії діалогічності, когнітивістики, прагматики, лінгвопрецедентності, лінгвосинергетики, психолінгвістики, рецептивної поетики, вона переконливо скоординована з пізнавальними запитамі лінгвокультурології, що уможливило комплексний структурно-текстовий, джерельно-жанровий, комунікативно-прагматичний аналіз цитат, створення типології цитат при формуванні цитатного тезаурусу української поетичної мови ХХ ст.

Обґрунтовуючи вибір текстового матеріалу, Г. Сютя доречно акцентує увагу на тому, що українська поезія ХХ ст. – явище світоглядно й естетично різномірне, адже в ній співіснують кілька творчих генерацій. Їхня мовно-естетична свідомість сформована в різних соціокультурних умовах, і це не могло не позначитися на корпусі цитованого матеріалу, на способах його інтегрування в тексти тощо. У зв'язку з цим зразу ж зауважимо: чи не варто було більш послідовно простежити різницю цитатного мовомислення і текстотворення в поезії авторів різних поколінь та естетичних платформ?

Теорію й методологію дослідження забезпечив виконаний у першому розділі “Теоретичні засади вивчення поетичного тексту як феномену лінгвокультури” історіографічно-історіософський огляд актуальних для рецептивної стилістики парадигм дослідження поетичного тексту. Як наслідок, вичерпно висвітлено роль художнього стилю як визначального чинника формування й розвитку літературної мови, а також синтезовано ключові погляди на поняття “текст” у тих неklasичних мовознавчих парадигмах, які в плані пізнання образно-естетичної природи тексту, комунікативно-прагматичних умов його рецепції та інтерпретації найближчі до рецептивної стилістики. У розумінні авторки це насамперед теорії рецептивної естетики та поетики, лінгвосинергетики та лінгвопрецедентності. Яскравим фрагментом цього розділу, на нашу думку, варто визнати наукову реак-

туалізацію трактату І. Я. Франка “Із секретів поетичної творчості”. Г. Сютя по-новому осмислює ідеї цієї праці й переконливо доводить, що ці ідеї створили передумови для формування української рецептивної стилістики й становлять основу сучасної лінгвософії активного сприймання твору як мовно-естетичної комунікації, діалогу автора і читача через текст.

Другий розділ праці “*Цитата і цитатний тезаурус у теорії рецептивної стилістики*” побудований за алгоритмом виконання одразу трьох концептуальних завдань: 1) аргументувати іманентний характер цитатності як властивості поетичного мовомислення; 2) умотивувати родовий статус поняття “цитата” в ієрархії термінопозначень “чужого слова”; 3) обґрунтувати зміст поняття “цитатний тезаурус”.

Увага Г. Сюті до впорядкування ключових термінів пов’язана з необхідністю вироблення, увиразнення метамови субтеорії цитатності. Адже можна цілковито погодитися з тим, що це порівняно нова стилістична галузь, і її поняттєва невідрефлексованість є очевидною. У зв’язку з цим вважаємо доречним і пізнавально продуктивним запропонований у розділі розгляд термінологічних номінацій у диференційних кореляціях (цитата – інтертекстема, цитата – ремінісценція, цитата – алюзія; цитатний тезаурус – інтертекстуальна енциклопедія тощо). Це дало змогу: 1) запропонувати осучаснене трактування поетичної цитатияк функціонально-текстового коду, що репрезентує специфічний спосіб стильового мовомислення й текстотворення, зорінтований на діалог із мовно-культурною традицією; 2) виокремити родові (цитата) й видові (алюзія, ремінісценція) одиниці, встановити ієрархію відношень у межах термінологічної парадигми; 3) увести в науковий обіг поняття “цитатний тезаурус”. У сукупності такі результати посилили теоретичну концепцію дослідження.

На окреме відзначення заслуговує апробоване в попередніх працях Г. Сюті і вже остаточно науково оформлене в монографії новітнє поняття “цитатний тезаурус”. Його обґрунтування й верифікацію здійснено через опис джерел і мовних механізмів формування, через характеристику актуальних тенденцій розвитку з погляду компонентної наповненості та стабільності/змінності семантики й соціокультурного змісту. Важливо,

що дослідниця не тільки пропонує новітнє поняття, а й дає його визначення – “сформований у процесі пізнання текстів культури, зафіксований у свідомості мовців, апробований різностильовою, різножанровою і різночасовою усною та писемною мовною практикою корпус висловлень, надслівних образно-сміслових єдностей як вербальних акумуляторів знань про ці тексти”.

Концептуальну цілісність праці доповнює розгляд лінгвокогнітивної природи цитат, лінгвоментальних закономірностей їхнього “народження” і вживання та сприймання в нових текстах. Із цією метою авторка здійснила опис рецептивно-креативних механізмів метонімізації прецедентних текстів, їхнього змістово-оцінного згортання в цитати. Також розглянула безпосередньо пов’язану з питаннями цитатності проблему запозичення і впливу, окреслила методологічну важливість упізнання цитати в лінійній структурі тексту як обов’язкову умову реалізації її діалогічної прагматики. Аналіз графічних, лексичних, лексико-синтаксичних, структурно-композиційних метаоператорів, що полегшують впізнання й ідентифікацію цитати, не викликає заперечень.

Логічною і чіткою видається запропонована в третьому розділі (“Структурно-текстові параметри цитат в українському поетичному тексті ХХ століття”) структурна типологія цитатних одиниць. Її створено за такими справді релевантними критеріями: *тип і спосіб контекстної експлікованості* (цитата явна чи прихована; її супроводжують чи не супроводжують текстові маркери цитатності); *формат відтворення* (цитата точна, трансформована, семантична); *позиція в метатексті* (цитата епітекстова чи внутрішньотекстова); *мовно-структурний рівень* (цитата фоностилістична, словотвірна, лексична); *мова відтворення* (цитата іншомовна / перекладна / транслітерована). Наукове експонування кожного з названих критеріїв – це окремий структурний підрозділ праці, в якому теоретичні тези й міркування системно підкріплені переконливими цитатними ілюстраціями.

Варто відзначити скрупульозність авторки в осмисленні способів і засобів структурно-семантичної адаптації цитат (особливо графічно не виділених і не атрибутованих) у новому авторському тексті. Цілковито погоджуємося з Г. Сютюю в тому, що рецепція таких “чужих слів” часто має характер інтелектуально-

мовної гри. Пор.: *О свіжий шелесте дїбров,/ Розмово одуда й зозулі,/ О дні мої неперебулі,/ Життя, і сльози, і любов!* (М. Рильський); *Боже! Як то вам було / Поза межами болю / Зло пускати в святиню* (Є. Сверстюк); *Не тебе сповивала вона,/ не тебе колисала... В нас буває сумна/ нова радість, яка не бувала* (В. Герасим'юк).

Проаналізувавши значний цитатний матеріал, дослідниця змогла зафіксувати й детально охарактеризувати різноманітні механізми лексичної трансформації прецедентних висловлень. Показовий із цього погляду фрагмент – опис субституції як способу лінгвоментального оновлення, комунікативно-оцінної реактуалізації класичних цитат. Їх несподівані трактування засвідчено, наприклад, у контекстах, де лексичне заміщення відбулося на підставі наявності спільної архісеми (*співаю – тож існую* – Б.-І. Антонич), антонімічності субститутів (*Кохасмо залізо й мідь,/ Бетони і чугуни* – М. Хвильовий).

Послідовно простежено в роботі також граматичні модифікації цитат.

Чіткий алгоритм розроблено для аналізу цитат за критерієм “мова відтворення”. Як слушно визначає авторка, він актуальний для типологізації висловлень, що увійшли в поетичний цитатний тезаурус як мовно-естетичні знаки світової культури. Virізнені за цим критерієм (латинсько-, грецько-, англо-, франко-, німецько-, польськомовні) цитати схарактеризовано і за ступенем лінгвоінтелектуального навантаження, і з погляду комунікативної актуалізованості в сучасній загальномовній та поетичномовній практиці (*per aspera ad astra; vox populi – vox Dei, to be or not to be; я пришел к тебе с приветом; счастливые часо́в не наблюдают; све́же предание, а вери́тся с трудом* та ін.).

Узагальнюючи враження від третього розділу, відзначимо: застосована в ньому методика структурного аналізу забезпечила цілісність пізнання поетичної цитати. Результати цього пізнання доречно унаочнюють запропоновані авторкою схеми.

Завдання схарактеризувати за джерельно-жанровими ознаками висловлення, що формують цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ ст., визначило дослідницю мету

в четвертому розділі праці. Здійснений аналіз дав авторці підстави для кількох концептуальних узагальнень: 1) основні прецедентні площини, в які рефлексує культурна пам'ять сучасної поетичної мови, це Біблія, світова література, українська література (фольклор, класична, сучасна) та інтермедіальні сфери (пісенні, кінематографічні, анімаційні, рекламні тексти); 2) цитування Святого Письма – стильова норма української поетичної мови ХХ ст., що унаочнює біблієцентричність художнього мовомислення; 3) активна реактуалізація цитат із текстів світової літератури в українській поезії ХХ ст. засвідчує відкритість національної художньої мови до вертикального контексту світової словесності; 4) фольклорні цитати, а також фрагменти творів української класики виявляють органічний зв'язок мовомислення поетів з етнокультурою. Без сумніву, такі твердження – науково вартісні, переконливі, не викликають заперечення.

Цілковито природним вважаємо те, що центральний структурний підрозділ у цьому розділі становить розгляд Шевченкових цитат, більшість із яких генетично належать до хрестоматійних Шевченкових поезій і формують ядро сучасного поетичного цитатного тезаурусу: *у нас нема зерна неправди за собою; боріться – поборете, вам Бог помагає!; доборолась Україна до самого краю; на оновленій землі врага не буде, супостата; і мертвим, і живим, і ненарожденним...; чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; караюсь, мучуся, але не каюсь; наша дума, наша пісня не вмре, не загине; славних прадідів великих правнуки погані; все йде, все минає, і краю немає* та багато ін. Фактично дослідниця представила цілісну матрицю комплексного рецептивно-стилістичного опису цитати (структурно-текстового, когнітивно-текстового, ідейно-тематичного, оцінно-аксіологічного).

Спостережену “надчасову” актуальність Шевченкових цитат як кодів мовомислення Г. Сюта пов'язує зі специфікою їхньої лінгвоментальної природи: вербалізовані в них теми – надчасові, а структурно-текстові формати їхньої реактуалізації в нових авторських текстах – часово марковані, зрозумілі для кожного покоління мовців (читачів).

Релевантними для побудови узагальненої теорії цитатності є також узагальнення й висновки щодо комунікативної актуалізованості інтермедіальних цитат: пісенних (*дивлюсь я на небо та й думку гадаю; червоне – то любов, а чорне – то журба*), кінематографічних (*а вас, Штірліц, я попрошу залишитися; місце зустрічі змінити не можна*), анімаційних (*ну, зась, постривай!*), також засвоєних із мови реклами та офіційно-ідеологічного дискурсу. Підсумовуючи висліди щодо функціонування й семантично-оцінної деривації таких одиниць, авторка робить слушний висновок про те, що вони поширені в загальномовній практиці. Художня мова як естетичний “фільтр” літературної мови засвоює їх прискіпливіше.

У п'ятому розділі “Функції цитати в поетичному тексті” досліджено комунікативно-прагматичні параметри цитат, зафіксованих у сучасному українському поетичному тексті, вибудовано узагальнену функціональну типологію. До основних функцій авторка зараховує номінативну, діалогізаційну, ідентифікаційну, композиційно-текстотвірну, змістотвірну, експресивно-оцінну та ігрову. Концептуальними висновками цієї структурної частини є такі: 1) поетична функціональна модель цитатності не ізоморфна з її функціональними моделями в текстах інших жанрів і стилів; 2) масштабне бачення контекстної прагматики цитат у поетичних текстах ХХ ст. сприяє формулюванню нових положень, які розвивають теорію цитатності й становлять методологічну основу для створення типології функцій цитат у широкому загальномовному вимірі.

Варто відзначити повноту, аргументованість і вдалу структурованість висновків. Вони відповідають поставленій меті, скоординовані із завданнями наукової праці, доповнюють новими теоретичними положеннями сучасну теорію стилістики тексту. Компактно підсумовуючи результати проведеного дослідження, вони констатують, що лінгвоінтелектуальна еволюція українського поетичного тексту ХХ ст. пов'язана з урізноманітненням корпусу цитат, які входять в активний поетичний словник і формують цитатний тезаурус.

Загальний виклад книги вдало доповнює Додаток А: “Цитата в українській поетичній мові ХХ ст.: джерела і тексти”. Він переконливо унаочнює, що цитатний інваріант – тільки основа для розвитку множинних відтінків значень, які виникають в індивідуальному вживанні. З огляду на закумульований у них інтелектуально-оцінний потенціал, ці матеріали заслуговують на ширшу популяризацію. Тому вважаємо, що авторка рецензованої праці могла визначити ще одне концептуальне дослідницьке завдання – створити повноцінний словник зафіксованих висловлень, що дасть змогу лексикографічно представити цитатність як стильову норму художньої мови.

Анатолій Мойсієнко, д-р філол наук, проф.,
КНУ імені Тараса Шевченка

Рецензія надійшла до редколегії 20.09.18

СУГЕСТІЯ ЕВФОНІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Ярмолінська М.В. Милозвучність поетичної мови: Тарас Шевченко, Павло Тичина, Олексій Довгий, Анатолій Мойсієнко, Дмитро Чистяк / за ред. Ю. Л. Мосенкіса. – К. : Арагта, 2018. – 80 с.

Ознака милозвучності як одна з основних, центральних і найбільш значущих характеристик української мови не лише виступає яскравим та найбільш упізнаваним її критерієм – саме за цією ознакою українська мова посідає чільне місце з-поміж решти. Гармонія звукових переходів, доладне, позбавлене зайвого домінування якогось зі складників поєднання приголосних із голосними – ось основні маркери евфонічності слів. “...евфонічно звучатимуть слова, де кількість приголосних і голосних однакова й вони правильно чергуються, наприклад, *полетіла, гомоніли* та ін.”, – слушно зазначає М. Ярмолінська, цитуючи Б. Якубського. І як тут не згадати Шевченкове: “*Потоптав веселі квіти, / Побив... Поморозив... / Шкода того барвіночка / Й недосвіта шкода*”, де алітерації посилюють вияв художнього образу наруги, повтори – відчуття відчаю, а голосний **о** – “створює ефект фонетичної єдності, цілісності поетичного тексту”.

Пропоноване дослідження М. Ярмолінської, присвячене вивченню поетичної евфонії як однієї з рис української поезії від Шевченка до сьогодення, є надзвичайно актуальним, оскільки характеризується двовекторністю – по-перше, розкриває як словесне багатство класиків української поезії, так і потенційні можливості української мови в аспекті порушення мовою евфонічних норм у поетичних контекстах, а по-друге, сприяє популяризації українського слова, на яке нині існує потужний запит суспільства.

Евфонії як науці віршотворення, “що аналізує звуковий склад віршів та встановлює закони віршової милозвучності”, присвячено теоретичний огляд мовознавчих студій, з-поміж яких значне місце посідають і зарубіжні розвідки із цього питання. Така наукова презентація джерел, безперечно, свідчить не лише про достатній рівень підготовленості дослідника, але й стає чинником максимально об’єктивного наукового аналізу зібраного матеріалу.

Так, автор не лише висвітлює загальні лінгвістичні принципи потрактування евфонії, але й наголошує на важливості її в тексті та на виконуваних нею функціях. Дослідниця також наводить тлумачення таких понять, як “фонематична насиченість тексту”, “текстуальна акцентована вокалізація”, “текстуальна консонантизація” та ін., розкриває особливості їхнього взаємозв’язку в межах евфонії як науки, що вказує на хороше володіння дослідником термінологічним апаратом, розуміння його.

Як зазначалося вище, позитивне враження справляє така особливість розглядуваної наукової студії, як акцент на евфонічних девіаціях. Увага дослідниці до цієї мовної риси цілком виправдана, оскільки саме в атипових, неочікуваних, свідомо створюваних акустичних контекстах максимально реалізується закон звукової семантики. Дослідниця, аналізуючи зв’язок між звуковою будовою мови та семантичними функціями мовної форми, посилається на чеського дослідника Ї. Лівого, на думку якого, апріорні “семантичні значущості” зазвичай приписують таким акустичним властивостям, як низькій або високій тональності голосних; низькому або високому основному тонові мовлення; високій або низькій швидкості вимови тощо.

Аналізуючи явища евфонії в поетичному тексті, дослідниця пропонує низку параметрів, за якими, на її думку, доцільно його здійснювати. Зокрема, це: інтонаційні нюанси; орнаментальна функція; функція “звукового курсиву”; асоціативні зв’язки слів; створення специфічного звучання; звукопис; створення символічного звучання; семантичні ефекти (напр., анаграма й паронімія).

Особливої ваги з-поміж наявних у мові евфонічних засобів, на думку автора, набуває прийом алітерації, яка розуміється дослідницею, як “архаїчна за своєю природою й сягає часів міфологічної картини світу, у якій звуки розглядали в тісному зв’язку з магією, а мовним суголоссям надавали сакрального значення”. Саме тому у своєму дослідженні автор наголошує на сугестивній функції зазначеного прийому. На нашу думку, аналізуючи явища евфонії у поетичних текстах, варто звертати увагу не лише на алітерацію, але й на низку інших звукових прийомів.

мів, які не менш важливі для дослідника мови з огляду на низку виконуваних ними функцій та художньо-сміслових ефектів у поетичних текстах.

Що стосується власне поетичних доробків розглядуваних авторів, то зауважимо, що запропонований дослідницею добір персоналій (Т. Шевченко, П. Тичина, О. Довгий, А. Мойсієнко, Д. Чистяк), хоча і не претендує на вичерпність, проте є досить показовим, оскільки дозволяє лінгвісту зробити аналітичний зріз на кожному з етапів розвитку української мови.

Так, уживання Т. Шевченком повторів, алітерацій, асонансів, анафонії, анафори та епіфори дозволяє поету привносити у текст додаткову експресію, численні смисли та конотації. Поезія П. Тичини надихає вишукано збалансованою фонетичною структурою, мелодикою тонкої евфонічної організації поетичного рядка і надає тексту медитативно-філософської тональності. Поетичне мовлення О. Довгого характеризує мелодика віршового рядка як засобу мовно-художнього відображення патріотичної позиції автора, громадянських переживань його ліричного героя. Звукова палітра віршів А. Мойсієнка наснажена навдивовижу багатими фоносміслами, фононотами та фоноасоціаціями. У поетичному мовленні Д. Чистяка крізь низку асонансів та алітерацій проступає потужна громадянська позиція поета, якому болить трагічна доля рідної землі.

Поетичні доробки класиків українського слова, як бачимо, актуальні завжди – як зразки вишуканого поетичного слова, виразники громадянсько-патріотичного світогляду їхніх авторів. Тому пропонується наукова студія на часі для сучасної лінгвістики, адже, як зазначає і сама дослідниця, попри появу численних мовознавчих праць, присвячених проблемам милозвучності мови, у сучасній лінгвістиці маємо нагальну потребу вивчення специфіки концептуалізації, параметризації та кодифікації евфонії української мови як етноспецифічного явища в загальнонародних і художніх текстах.

Олександр Строкаль, канд. філол. наук
КНУ імені Тараса Шевченка

Рецензія надійшла до редколегії 12.03.19

НАШІ АВТОРИ

- А ж н ю к
Богдан
Миколайович** – д-р філол. наук, проф., директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
- А р і б ж а н о в а
Ірина
Миколаївна** – канд. філол. наук, доц. кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- В а с с е р ш а й д т
Філіпп** – канд. філол. наук, доц. факультету лінгвістики та літературознавства Інституту славістики Берлінського університету імені Гумбольдта, Німеччина
- В і л ь ч и н с ь к а
Тетяна
Пилипівна** – д-р філол. наук, проф. кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Д а р ч у к
Наталія
Петрівна** – д-р філол. наук, проф. кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- М о й с і є н к о
Анатолій
Кирилович** – д-р філол. наук, проф. кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- С т и ш о в
Олександр
Анатолійович** – д-р філол. наук, проф. кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка

**Строкаль
Олександр
Миколайович** – канд. філол. наук, асист. кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Черевченко
Олександр
Миколайович** – канд. філол. наук, доц. кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЗМІСТ

З нагоди ювілею професора Лідії Гнатюк	5
---	----------

Соціолінгвістика

А ж н ю к Богдан	
Мовна політика: європейські критерії і Україна.....	9

Лексикологія

С т и ш о в Олександр	
Джерела поповнення молодіжних жаргонізмів в українській мові початку ХХІ століття.....	32

Лінгвопоетика

Ч е р е в ч е н к о Олександр	
Одоративні маркери поетичного мовлення початку ХХ століття.....	44

Комунікативний синтаксис

А р і б ж а н о в а Ірина	
Інверсія як поняття комунікативної граматики.....	62

Когнітивна лінгвістика

В і л ь ч и н с ь к а Тетяна	
Лінгвокультурна природа концепту “рідний край” у ранній поетичній творчості В. Стуса	84

В а с с е р ш а й д т Філіпп	
Конструкційна граMATика: основні принципи і поняття (анг. мовою)	94

Комп’ютерна лінгвістика

Д а р ч у к Наталія	
Щодо укладання електронного словника моделей багато- компонентних складних речень української мови (анг. мовою)	117

Рецензії

Мойсієнко Анатолій

Цитата в поетичному тексті

Рецензія на: Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української

поетичної мови ХХ століття (Київ : КММ, 2017. 384 с.)..... 130

Строкаль Олександр

Сугестія евфонії української поезії

Рецензія на: Яромлінська М. В. Милозвучність поетичної мови:

Тарас Шевченко, Павло Тичина, Олексій Довгий, Анатолій

Мойсієнко, Дмитро Чистяк / За ред. Ю. Л. Мосенкіса

(Київ : Аратта, 2018. 80 с.)..... 138

Наші автори 141

CONTENTS

On the occasion of professor Lidiia Hnatiuk's anniversary 5

Sociolinguistics

Azhniuk Bohdan

Language policy: European criteria and Ukraine 9

Lexicology

Styshov Oleksandr

Sources of expanding of the youth jargon in Ukrainian
at the beginning of the XXI century 32

Linguopoetic

Cherevchenko Oleksandr

Odor markers of poetical speech of the beginning
of the XX century 44

Communicative Syntax

Aribzhanova Iryna

Inversion as the concept of communicative grammar 62

Cognitive Linguistics

Vilchynska Tetyana

Linguo-cultural nature of the concept "native land"
in the early poetry of V. Stus 84

Wasserscheidt Philipp

Construction grammar: basic principles and concepts (in English) 94

Computer Linguistics

Darchuk Natalia

Compiling of the electronic dictionary of models of the Ukrainian
Language multicomponent complex sentences (in English) 117

Review

Moisiienko Anatolii

Quote in a poetic text

The book review: Suta G. M. The Quote Thesaurus of Ukrainian Poetic Language of the Twentieth Century

(Kyiv : KMM, 2017. 328 p.)..... 130

Strok al Olexandr

A suggestion of the euphony of ukrainian poetry

The book review: Yarmolinska M. V. Euphony of poetic language: Taras Shevchenko, Pavlo Tychyna, Oleksii Dovhyi, Anatolii Moisiienko, Dmytro Chystiak / ed. Yu. L. Mosenkis

(Kyiv : Aratta, 2018, 80 p.)..... 138

Information about the autors 141

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника **“Українське мовознавство”**.

“Українське мовознавство” виходить друком із 1973 р. і має статус міжвідомчого наукового збірника, у якому публікуються статті провідних фахівців та молодих дослідників України й зарубіжжя в галузі лінгвістики.

Періодичність випуску – 1 раз на рік.

Етика публікацій

Редакційна колегія відповідає за матеріали, опубліковані в збірнику. Рецензенти оцінюють рукопис на предмет актуальності, новизни, змісту викладу, узагальнень та висновків. Подані до друку матеріали проходять перевірку на плагіат. Редколегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання.

До друку приймаються матеріали, що відповідають вимогам ДАК України та міжнародним науковим стандартам, згідно з якими наукова стаття повинна містити:

- постановка проблеми в контексті сучасної лінгвістичної науки та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями;
- аналіз праць із теми дослідження;
- визначення загальної проблеми або напрямків дослідження;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки й наукові перспективи дослідження.

Матеріали публікуються українською та іншими слов'янськими, а також англійською мовами.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

Текст статті потрібно подавати в електронній версії (редактор Microsoft Word). Назва файлу – прізвище автора, напр.: гнатюк.doc.

Окремо потрібно подати файл із відомостями про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, учене звання, науковий ступінь, місце роботи, посада, а також домашня адреса, контактні телефони, адреса електронної пошти. Назва файлу – прізвище автора і слово “відомості”, напр.: гнатюк_відомості.doc.

Для аспірантів обов'язковою є рекомендація наукового керівника (можна подати файл із відцифрованою копією; назва файлу – прізвище аспіранта і слово “рекомендація”, напр.: гнатюк_рекомендація.doc).

ТЕХНІЧНІ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ:

ЗАГАЛЬНІ

1. **Обсяг** – від 12 000 друкованих знаків (з пробілами).
2. **Шрифт** – Times New Roman, через **один** інтервал. Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його окремим файлом.
3. **Поля**: верхнє – 2,0; нижнє – 2,2; ліве – 2,0; праве – 2,0 см.
Формат – А5. Відступ абзацу – 0,5 см.
Текст друкується з переносами.

ДЛЯ ДОТЕКСТОВИХ МАТЕРІАЛІВ

1. Перший рядок: ліворуч, **жирним шрифтом**, 11 кеглем – класифікаційний індекс **УДК**.
2. Через рядок: праворуч, 10 кеглем – **ім'я і прізвище (жирним шрифтом)**, науковий ступінь, вчене звання, посада;
у наступному рядку – місце роботи (назва навчального закладу чи установи), назва міста.
3. Через рядок: по центру, **ВЕЛИКИМИ** літерами, **жирним шрифтом**, 10 кеглем – назва статті.
4. Через рядок: українською мовою (мовою тексту статті), курсивом, 10 кеглем – анотація (500–700 знаків) та **ключові слова** (до 10 слів).

ДЛЯ ТЕКСТОВИХ МАТЕРІАЛІВ

1. **Текст** статті подається через інтервал після анотації, 11 кеглем.
2. У тексті не використовувати стильові маркери. Сторінки не нумерувати.
3. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).
4. Приклади подаються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонemi, морфemi, символи – **жирним шрифтом**.
5. **Цитати** беруться у подвійні верхні лапки “...” (напр.: Ш. Баллі писав: “Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і ознайомити з ними інших” [Баллі : 221]).

Лапки: всі однотипні у форматі “”.

6. Значення слів беруться в одинарні верхні лапки ‘...’ (напр.: *впадина* ‘яма в річці’; *просвістина* ‘прогалина в лісі’).

Лапки: всі однотипні у форматі ‘ ’.

7. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: “Символізм – це...”, с. 5–10, 2008–2009 рр., X–XI ст. (для цифрових позначень); але: науково-технічний, не сьогодні-завтра.

8. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в лаганих дужках <...>.

9. Посилання в тексті на літературу подавати у квадратних дужках: прізвище автора (перше слово назви праці), рік видання (якщо є посилання на різні праці автора), двокрапка (перед нею нерозривний пробіл), номер (номери) сторінки. Наприклад: [Кучеренко]; [Русанівський : 31]; [Клименко 1998 : 55–56]; [Грищенко 1979а : 4–5; Русанівський : 31]; [Сучасна : 265]; [Sinclair : 105].

Посилання на джерела подавати в круглих дужках: ініціал імені та прізвище автора; або скорочена назва (указана в ДЖЕРЕЛАХ), кома, номер сторінки. Наприклад: (Т. Шевченко); (Ш–1, 345); (УС, 157).

ДЛЯ ПІСЛЯТЕКСТОВИХ МАТЕРІАЛІВ

1. Після тексту статті подаються (10 кеглем, інтервали в один рядок між рубриками та їхніми назвами):

- УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ (за потреби);
- ДЖЕРЕЛА (за потреби);
- ЛІТЕРАТУРА;
- REFERENCES (список літератури для міжнародних баз даних).

2. ЛІТЕРАТУРА оформляється відповідно до чинних бібліографічних вимог.

3. У REFERENCES кириличні джерела транслітеруються латиницею (для транслітерації можна використати онлайн-конвертери – з української мови: <http://translit.kh.ua/?passport>; з російської мови: <http://www.translit.ru>). Обов’язковим є переклад назв праць (назв книг, статей, періодичних видань, конференцій) англійською мовою. Назва міста видання подається повністю.

4. У кінці подаються а н г л і ї с ь к о ю м о в о ю (10 кеглем):

- ✓ праворуч – **ім’я і прізвище (жирним шрифтом)**, науковий ступінь, вчене звання, посада; у наступному рядку – місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень), назва міста;
- ✓ по центру, **жирним шрифтом** – **назва статті**;

✓ курсивом – анотація (не менше **1800** знаків) і *ключові слова*. Анотація англійською мовою не повинна бути дослівним перекладом українськомовної анотації. В англomовній анотації автор має відобразити постановку проблеми, основні результати, висновки дослідження.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Не вичитані автором тексти (з фактичними або технічними помилками) редакція **до друку не приймає**.

Матеріали статей редакційна колегія **приймає до 15 квітня поточного року**.

Електронні адреси:

ukr.movoznavstvo@knu.ua
labacompli@gmail.com
aribira@ukr.net

Телефони для довідок:

(044) 239–33–49 – кафедра української мови та прикладної лінгвістики,
(044) 239–33–84 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики,

Матеріали статей можна подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп'ютерної лінгвістики, ауд. 130).

Поштова адреса редакційної колегії:

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, к. 95
Київ, 01601

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 49

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. Кафедра української мови та прикладної лінгвістики. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 95. ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 10,4. Наклад 100. Зам. № 219-9361.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф5.
Підписано до друку 08.07.2019.

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет",
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02